

СБ.2.
3-430.

ЧАНКЫР ЖЫЛДЫС

1924

КОНТРОЛЬНЫЙ ЛИСТОК
СРОКОВ ВОЗВРАТА

КНИГА ДОЛЖНА БЫТЬ
ВОЗВРАЩЕНА НЕ ПОЗЖЕ
УКАЗАННОГО ЗДЕСЬ СРОКА

Колич. пред. выдач

3 ТМО Т. 1 млн. З. 3986—83

М. Бабаков. Эликтер.

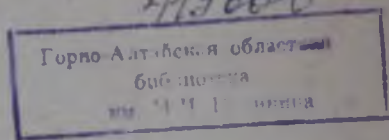
ЧАНКЫР ЖЫЛДЫС

Литературно-кееркемел жуунты

АЛТАЙДЫҢ БИЧИКТЕР ЧЫГАРАР ИЗДАТЕЛЬСТВОЗЫНЫҢ
ТУУЛУ АЛТАЙДАГЫ БӨЛҮГИ · 1984

С6 2
З-430

Јуунтынын кадарында М. Бабаковтын «Турналар»
деп јуругы

З-430 Звезда голубая: Литературно-художественный сборник. —
Горно-Алтайск: Горно-Алтайское отделение Алтайского
книжного издательства, 1984 — 120 с.

Бичиичилердин Туулу Алтайдагы организациязы беле-
теген бу јуунтыга башка-башка авторлордын произведе-
ниелери кирген. Јуунтыга анайда ок балдарга учурлалган
куучындар, чөрчөктөр база кирген.

3 $\frac{70500-020}{M 138 (03) 84}$ 75—84

© Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного
издательства, 1984

П Р О З А

Жыбаш Каинчин

«КЫСТАРЫГАР БАЛУЛУ ДЕДИГЕР БЕ, БЛАР?...»

Айулунын боочызын төмөн атту эки кижиге тўжўп келетти. Кажы ла кижиге оларды Бийскте эткомбинатка жетире мал айдап жүрген улус эмтир деп айтпаза да, билип ийер.

А мал айдап жүрген улус кандый болор? Арыган-чучураган ла улус болгой. Айга шыку ол айдап бараткан малла уружып көрзөгөр. Бир тўш онду амырабаган, бир тун амыр уйуктабаган. Бир тоқыналу, жайым сананбаган. Жагыс сөслө: аттар да арыган, жалмаш-жарындары коркойгон-кырлайган, улус та тўк-сагалга бастырткан, кеден плащтар жүт-жулакайга кугарган, кирза сопоктордын конычтары үзениге жырта жыжылган, ээр-токим үлтүреген.

Же эмди бу эмеш озолой жортуп бараткан кижини көрзөгөр. Тегин де узун, арык кижиге болзын — мойны там чичкерип, узайла, талбак кулак бөрүктү кичинек бажы туку кайда да жалагда, керек дезде чек өскө кижининг бажы деп көрүнер. Мынды узун кижининг узада чирей тепкен будына не-не согулза да, туку «өскө алтайдагы» меези сеспес те деп бодолор.

— Шак бу кер кадыт эмес болзо — деп, ол чичкечек үниле шанг эделе, кер беезининг көксине күч этире тапшыланып ийди. — Ээ, эмди мен үй кижиге кожо бут тебижеле, жылу турада амыр уйуктап жадар эдим... А сен, кер бее, нени де ондобой жадын. Мен эмес болзом, эмди колбаса болуп калган жадар эдиг. Мынынг учун мени кудайым деп бодоп жүр. Тпү-үк, бу мынынг кулундарына ла болуп жүрген ине. Көөркий эзенде база ла ак төөнөйлү кулдушту болор. Жееним айылдап келзе, оны айдып берерим — деп, ол кичинек бажы узун мойнында калбандап, ончозын тирү айкаптап, кол-буттары сырагдап, чычагдап баратты. — Жок, жок, уул, бу сектерди, колхозтынг комутту топокторын, ол ириктерле катай табыштырып берер керек болгон. Ол тушта самолетко отурала, шундуртып ийер эдис. Бу кижиге жагыс та такып болзо, ол самолет деп немеге отурып көрөр эди.

— Меге ол самоледын керек те жок — деп, ээрге «мыч» этире

отурып алган бардазын эр кижиге «түп-түп» этире уур алтап бараткан жоон сары адынын жалын сыймады. — Бу адымды мен ол эткомбинаттын улузы блаашкан да болзо, бербезим. Шыралай-боролой айлыбыска жеде бербей. Онон андаарыс... Мени мынанг өскө ат көдүрүп болор эмес — деп, ол ыраагында та кажы да туунын бажынанг көс албай, чырайы сооп калган, жортуп баратты.

Онон байа бу бларга жолуккан бу жердин кижизи олор экүни өдө жортуп жада, олор экү айрылышпас нөкөрлөр болбайсын деп, тургуза ла билип ийер эди. Керек десе олор экүнин чоло аттары Нык-эткен ле Шыйт-эткен болбайсын деп бодоштырып та айабас эди. Бу мынызы чын. Олордын төрөл журтында чоло аттары Нык ла Шыйт. Жаңыс ла «эткен» деп кожултазы жок. Туку жаш туштагы чоло аттары. Нык дегени — арбалу сумал ошкош, «тилт карын», бардазын кижиге. Шыйт — шыйтылдаган, шыманган, шыйманган, калай, чалан кижиге. Олор эмди одустанг ашкылап, же ле деген эрлер болуп калган да болгылаза, олордын бойынын чын аттарын — Тардакпай ла Чодомой деп, журтта көп сабаа улус билбес.

Күн удабас ла ажузына отура берер. Айландыра койу сары бүр турды. Ажып бараткан күннинг калганчы жаркынду чогынанг жер-алтай алтындала күйүп турды. Айландыра амыр-тым. Жаңыс ла туйгактардын алдында таштар, сай-кумак шылырайт. Меестинг ачу-кычкыл төрөл жыды жаарсыйт. Каа-жаада жолды кечире ап-апагаш семис өркөлөр мелмеңдеже мантагылайт. Ол өркөлөрдү көрөлө, эки нөкөрдүн ач ичтери мушкылат, чилекейи ооско толот.

Кенете канаттары шуулажып, бир үүр таандар, чын ла кара булут чылап, олордын үстиле өдө учтылар.

— Бир, эки, үч... он, жирме, бежен... — деп, Чодомой узун колы чычандап, олорды тоолой берди. — Жүс, жүс бежен, эки жүс, үч жүс... Эйе, үч жүс төртөн эки каргаа эмтир... Канатту болзом кайдадым...

— Же мыны угала, кижиге сени база санаалу кижиге деер бе? — Тардакпай табылу күнүредди. — Сенинг тоонгды оны база чын деер бе?

— А чын дебей. Үч жүс төртөн эки каргаа! — деп, Чодомой ачынды. — Мен онон болкый алты төңөш-колодомдо канча адару бар — тоолоп ийип тургам. Кажы төңөштө канча адару — билерим. Кайда-куйда жүрзөм, адару көрүнзе, кемнинг, кажы төңөштинг адарузы танып та турарым.

— Же неңи ле куучындаарың. Сен мыны өскө кижиге айт. Мен сени билбейтен чилеп...

— Төгүн деп пе? Төгүн деп пе? — деп, Чодомой чын ла тыркырай берди. — Выжыл адаруларым тымуурышкан. Ончозын уколдойло, жазып алгам.

— Кайкадым. Таппазың ла жок. Сен тен кандый да чичке ийне-ле кадаган болзон, адаруунг эки башка жарыла бербей.

— Чын дейдим, чын! Уколдогом. Ондый ийне бар менде. Уч жүс төртөн эки каргаа деп база чын айттым. Чып-чын! Онон көп эмес, ас эмес!

— Чып-чын? Каргаа дейдин бе? Олор каргаалар эмес... таандар.

«И-и-и» — Чодомой чырай-бүдүжи үрелип, оозы ачыла берди.

Олор экү жаантайын мындый. Вирүзинин айтканын бирүзи чек жаратпас. Айла ондый эки башка улус та канай-канай нөкөрлөшкөн. Керек десе балдарынан да бодозогор: Тардакпай беш кысту болгон болзо, Чодомой беш уулду. Туралары олордын коштой, ортозында чеден де жок. Јаштан ала кожо өскөн улус. Эмди кожо кой кабыргылап јат. Керек десе черүде де јангыс јерде, јангыс отделениеде жүргендер. Чодомойго черү ойын кептү болгон болзо, Тардакпайга чын ла шыра. Чодомой стройдо чыт-чыт базып бараткажын, Тардакпай чек базып болбос. Оны улустын бажына тургузып койзо, јайбан-јуйбан ла эткен јерде озолой базып жүре берер. Улустын кийинине тургузып койзо, алдындагы кижини жыга базып ийерге турар. Чодомой «Пускай труба зовет» деп, оозы јарылганча алгырып баратса, Тардакпай «ойойымнан» өскө күү чөйип болбос. «Алтайымды сананзам...» деп, арайын күнүрөп, бастыра ротанын кожоңын үрөп барадат. Мынын учун старшина ого бүткүл «Максим» деп пулеметы жүктендирип береле, башка бас деер. Чодомойго черүнин курсагы өп-өй, керек десе кичинек артыктажып та туратан болзо, Тардакпайга эки де кижинин норма курсагын бергилеп туратан болзо, ол жаантайын ач жүрөп. Канай-кунай бир буханка кара калаш келишсе, эки ле чайнајла, ажырып ийер. Эң јакшы нөкөрим полктын казанчызы молдаван Попандопуло деер. Чодомой үч-јарым жылдын туркунына сержантка једиже берген болзо, Тардакпай десе рядовой ло бойы. Чодомой орустаар боло берген болзо, Тардакпай «твоя ла моя-дан» өскө сөс билбес.

Је эмди де Бийск јаар ириктер айдап барарда да. Ол Тардакпайды көргөн јерде, өскө гуртоправтар, керек десе сыгандары да, јангыс ла јол јайладып бергилеп тургулаар. А Тардакпайга олордон айаары-коркоры санаазына да кирбес. Эртен тура күски семис койдун тал-ортозын кептеп алза — ол ло болор. Кере тўжине бир болчок курсак јибес, керек десе суу да ичпес. Ириктерден бир ырабас, күзедейтен тўнде тан атканча көс јумбас. А бош тўндерде јаткан ла јерине уйуктап калар. Јут-јулакај да болзо — кем јок, соок то болзо — алдырбас, төжөктўзи эмезе төжөк јогы — тўнчей ле. Тоқыналу козырыктап јадар. Кой чачылган тушта көрзөөр, эки-үч күн көс јумбай, чыдажып турар.

А Чодомой... Јолдо кижі ле учурашса, онала јакшылажар, таныжар, куучындажар, најылажар, нени-нени толыжар-өткүрижер.

Анчада үй кижги туштаган болзо... Айдап бараткан табын жүре бергенин жаңгы сезип, оозы ачылып, темир тиштери жалтыражып калган, жаба једип јадар. Нөкөрлөрине арай сабатпай турар, жалынар, је оноң кижги ле учураза... ойто ло темир тиштери жалтыражып браадат. Бу өйдө Тардакпай кыртыштанат:

— Јап оозыңды.

— Темирлерим сеге де болзо көрүнзин деп турган инем. Артык көргүзөр кижги бар эмес.

— Менин көрүжим једип калган. Бот ол уча берген «каргаалардын» бир-бирүзи оозына келип кептеле берген болзо...

Чодомой нени де айтпай, оозын шык этире кымып алды.

— Бот оның ол ло бойынча жабык болзын — деп, Тардакпай колын жаңгыды. — Конотон айылга оозым ла бар дейле, бодоп нени-нени үрдүртер болзон, менен буру сураба!

Чодомой оозын ачпай, бажын кекиди.

Бот, кара таштарлу учукты айлана соголо, конотон айылга једип келдилер. Та не айыл, та кем деп кижинин турлузы. Кой ло кабырып јаткан улус. Алтай ла улус — кондырбай...

— Эх, бу турлуда јаражай келин јаткан болзо кайдат! — деп, Чодомой чыдажып болбой унчукты. — Бойдон болгон болзо кайдат!..

— Унчукпа, күрүм! — деп, Тардакпай јудругын көргүсти.

Эки сары ийт калып келдилер. Сыгандардан садып алган овчаркалар. Айылдын ээзи, беженнин ичинде үй кижги, айдап келеткен койлорын таштайла, ийттерин токтотты. Јакшылашты. Јүзинен айылчылар келгенине сүўнип турганы көрүнди.

— Айылга түжигер, түжигер! — деди.

Тардакпай ла Чодомой аттарынын ээрлерин алып, чакыга соодып койдылар.

— Туку чеденде өлөң бар. Айла тойо салып беригер. Өлөң быжыл кө-өп! Айылга киригер, киригер. Койлор жаңгылап келген. Эмеш туе јалагылап алзын. Оноң до чедендеп койбой.

Јуукта жаңгы чапкан, чынык кажан айылга кирдилер. Айылдын ээзи үй кижги түрген ле жабыс тегерик столго јаан шајыг аякка толтыра өрөмө салды. Уске каарган алтай калаш, боорсоктор чоккон тепши јылдырды. Чай урды. Бүгүн кой сойгон айыл эмтир. Сооп калган этти беленир казанга чүрчеге ле изидип ијди. Аракы да асқан айыл болгодый. Аарчы шүўген таары кургабаган, үлүш турды.

— Јакшы улус болбойоор — деп, үй кижги куучындап ла турды. Куучынчы кижги болгодый. -- Јакшы улустың алдында азылу казан туратан, јаман кижинин алдында айры талку јадатан.

Чындап та, күндүлеп ийер казан бар да, айылчыларга кижги канай сүўнбейтен.

Айылчылар учында жайымжый бердилер. Анчада Тардакпай тен... Ирик сойгылаган эмтир. Сөөктөрүнөң бодозо, жааны торбок кире бар. Кус болзын, ирик болзын, кабыргаларының кадарын уч өлү деп канай айдар, же эки өлү десе чып-чын болор... Кере түжине ээрге чайкалган, керек десе чайлабаган да улус болзын. Тардакпай ажангырынан эмеш эпжоксынып, тартынып отурды. Же оңон сүме кабырганы челдеп ийеле...

— Бис бу ла жердин улузы — деп, айыл ээзи уй кижиге куучын-дап, айылчылары тойып барадарда, мүн урды. — Жолго жүрген улус ажанбай. Ажанаар ла, ажанаар ла... Журтаган журтым көбөктөр. Бойым кыпчак сөөктү кижиге мен. Балдарыс бежу. Уч уул, эки кыс. Мынын учун быжыл, бежем толуп, пенсияга чыккам. А адабыска пенсияга жедерге эмди де он жыл иштеер керек. Жаан уул база мында адазыла кожо иштеп турган. Мынын учун мен база оорло кожо. Иштебей ле а. Јаткан өзөк — бу да, эткен иш — бу да.

— А бис экилебис майман сөөктү улустар. Менин адым Тардакпай, нөкөримниң ады Чодомой. Бийсктен чыкканыс эки конды. Айлыбыска жетире эмди де үч күн јортор керек — деп, Тардакпай үске јымжап калган униле унчукты. — Бис туку Кадын-Бажының улузы.

— Билеригер бе? — деп, Чодомой тойоло, көстөри јалтырап чыкты. — Бу уулдың ады Нык, мениий Шыйт...

— Чөлдө аш-түс быжыл тен айдары јок бүдүптир — деп, Тардакпай Чодомойдың јодозын тыңыда ныкып ийди. — Кыраларда саламның көбизин. А өлөң чапкан јерлеринде ооролор тен кара байырт.

— Оңдый ла болзын — деп, уй кижиге сүүнди. — Чөлдө күйгек ле болбогон болзо, артыкташкан өлөң-чөби биске једиже ле бербей а.

— Бар ла болгоны јакшы — деп, Тардакпай јөмөди. — Бистинг јер быжыл чала уйансу. Јайыла јанмыр јаабаган. Кыру да эрте түшкен...

— А бис нени айдап жүргенис, слер билеригер бе? — деп, Чодомой узун мойнын ичкери чөйди. — Бис экү Бийскке жетире пөтүктөр айдап жүргенис. Төрт јүс төртөн төрт пөтүк. Эки јүс јирме экүзи јоон пөтүктөр, эки јүс јирме экүзи сыпышка пөтүктөр.

— Ы-ым-м — деп, Тардакпай ыңыранып ийип калды.

— И-и-им — деп, айыл ээзи үй кижининг чырайы чала соой берди.

— Бирүзин де јылыптаганыс — деп, Чодомой тен чимбей де уалатты. — Пөтүктөр де болзо, куш та болзо, тен бой-бойларына үрениже-үүрсиге беретен болтыр. Канаттарын кеспеген де болзоос, ырашкылабас. Јаңыс ла Ойбараның боочызын ашкан кийинде, ончозы акасаган. Оның акасагын канай јасканыс — билереер бе, блар?

— Жо-ок — деп, үй кижиге чала эп-жоксынып унчукты.

— Бу айыл-кажаан жабатан толь деп неме бар ине. Бот оны кара казанга кайнадып ийеристе, гудрон деп кап-кара койу неме боло берген. Пётүкти тударыс ла, ол гудрон деп неме жаар будын сугуп ла ийерис. Чыгарып келзеер, гудрон чүрчеде ле шак када берер. Өдүктөп койгон буттар жазыла бербей. Бот мынын кийнинде олордын базыттарын көргөн болзоор. Анчада Бийскте асфальтка чыга конорыста. Тен шак-шак, чыт-мыт, чыт-мыт эткилеп барадар.

— Слер бу кижиге тарынбагар — деп, арга жокто Тардакпай күңгүреди. — Бу мындый кейлү куук, төгөди жок абрадый, чыкырап жүретен кижиге болор. Тили будынан озо чыккан. Улуска куучын чек бербес. Мынын учун мыны ада-энези бир катап сумалга да суккулаган. «Өлөнгөн озо не эди?» — дежерде, «жалбылак, жалбылак» — дегенче, ада-энезинин алдына тоголонып келген кижиге болор бу.

— Эйе. Бу чып-чын, чып-чын — дейле, Чодомой төмөн көрди. Онон кичинек бажы содос эделе, жаан «уй» көзиле имдеп ийди. — Бу мениле кожо келген уул эмдиге бойдон. Слердин жеригерде ого жарагадый кыстар табылгай не, блар?

Үй кижинин чырайы чын ла соой берди. Бу бастыра жүрүминде уур, кату иш эткен, канча бала азыраган үй кижиге болгон. Кокыр-каты жаан сүүбейген де, керексизбейтен де. Же чындап та, ол каткы-кокырла кандый иш бүдүрүп алар, онон не туза. Оны жизен — той-бозын, тутсан — тудулбас, көрзөн — көрүнбес. А ондый болгон кийнинде, оны кайдатан. Бу үй кижиге базып та баратса, жүк ле ичкерлеп барадар. Бир де артык кыймык этпейин, артык күчим чыгарбайын деп жүрер кижиге. Бойун чеберлеер, кичеер, амырадар керек. Онон өскө чын ла бир уур, көп иш эдер тушта, кучи жетпей калып айабас. Анчада кой төрөдөр тушта. Анчада канай-кунай койлоры өскө табынга кожулза. Анчада өлөн чабар тушта... А эткен ижинде бир де куру, кей жок. Ончозы «эки колдын кучи, ээк-мангайдын тери». Же көрзөөр до: кабырган койлоры — ол жүргүлери, алган кураандары — ол мангажат, эди — бу жадыры, түги — туку апаргылады. Азыраган балдары — бу отургылары, эткен өлөнү — чеденде, күрөгөн өтөгү — туку кажаганнын кийнинде соксойот, көктөгөн кийими — жардында эмезе илүде туру, аскан казаиы болзо бу — ичигер...

Же айылчынын сурагына карууны канай бербейт:

— Ии, бойдон уул дедееер бе? — деп, үй кижиге арга жокто күлүмзирендиге. — Кыстар кайда барар ол. Бистин жерде кыстар кө-өп. Кандыйы ла бар. Же жаңыс ла бистин жердин кыстары баалуу-уу! Баазына та чыдап болорыгар, та жок.

Бир кезекке унчукпай бардылар. Онон бу эп-жок тымыкта Чодомой чичкечек үниле тыйт этти:

— Не дедигер, блар? Кыстарыс балулу дедигер бе?

Үй кижининг чырайы жуурас эделе, кызара берди. Ол мүн сузуп турган жаан чуучакты бодоп ло туткулап, соок унчукты:

— Балдардын адазы жуунга барган. А адабыс үйде жокто, мен айлыма улус кондырбайтам. Мыны төмөн Кайыңдуда база турлу бар. Ол айылдын улустары ончозы айлында...

— Уу, көлчин! Канаидийейин! — деп, Тардакпай адын ээртеп жада, чүңке кире жаан жүдругын Чодомойдын тумчугына жышты. — Акыр ла, жериме жедейин... Көскө — кыйгак, учага — чычкак күрүм!

— Кайран аракы... Күкпек шилде — деп, Чодомой онын сөстөрүн керекке де албайт. — База ла эмеш унчукпай, чыдашкан болзом, ол үй кижиси биске алып берер эди... Тилимди-и-и, тилимди!..

Тан алдында тегери кенете ле килеке айазала, өлү кире кыру түшти. Жердин үсти шак тонуп калды. Ыраакта саргарган агаштардын бүрлери түжүп, арка кенете карара суйып калды.

Тужап койгон эки ат ак жалаңнын такыр өлөгүн жула кемир-гилеп, ичтери тартынгы ач турдылар. Ондо-мында жаңы түшкен жаш өтөгү жап-жарт агара булагылап жаттылар.

Тардакпай бастыра бойы ак кыру болуп калган, ээрин жастанган, токымын төжөнгөн, токыналу козырыктап, кыймык жок жатты.

Чодомой дезе анданат ла анданат. Тердек плащын калырада бажы жаар жатса, тизелери жыланашталат, ачылат, будын купчыза, узун мойынду туку жалаңдагы бажы соокко тонот.

— Ичи-ке-ей, Кымыскайак! — деп, ол уйку аразында үйине жажыйт. — Койдон дейдим!.. Ы-ы-ы...

Василий Тоенов

АНЧЫ КУЙРУКТЫН ЖУРУМИНЕН

ЖАҢЫ ЖЫЛДЫҢ АЛДЫНДА АНДАГАНЫ

Билерееп бе, наҗылар, жаңы жылдын алдында кижиси кандый ла солун, кайкамчылу да, каткымчылу да учуралга туштаардан айа-бас. Мен, анчы кижиси, келип жаткан жаңы жылды жылдын ла аба-жыштын ортозында, андаарга сүүген жеримде, уткып жадым. Бу ойдо мен ан-куш өлтүрбөзем де, же ар-бүткеннин жаңы жылда ойгонгонун көргөнүмдүй бодолот. Анайдарда, жаңы жылдын алдында андайтаны

менин эң ле ырысту ойим. Андый болгон, андый болор. Жангы жылды былтыр сан башка уткыганым менин санаамнаг чыкпайт.

Мен былтыр азык-түлүкти жүктенип, Эмеген суунун кечүзине једип кледедирме, менин кийнимнен сыр чабышла боро атту кижн једишкен. Көрзөм, менин карый берген јестем Кырлубаш эмтир.

— База ла андап бараткан ба?

— Эйе.

— Боочыга јетире кожо баратан эмтирис — деп, өрөкөн јакшызынып айтты.

Боочыга једип-јетпей жүреле, мен Кырлубаштан айрылып, кой-ондордын изин көрөлө, туура јорттым. Јаан удабай ојто јолго јууктап, боочынын бажына чыгып бараткан јестемди агаш аразынан көрүп турдым. Бу ла өйдө ого удуратан атту эр кижн туштады. Экү ат бажынан эзендејип, оног аттарын буулагылап койоло, јерге отуруп, танкылай бердилер. Мен кутузыма чыдабай, олордын кийниндеги јыраага араайынан јортуп келдим. Мен олорды чочыдарга ол эмезе билдирбезинен аттарын чечип алала, эмеш кинчектеерге санангам. Олордын куучыны јап-јарт угулып қелди.

— Бистин јерде солун неме јок. Келин-кечкин Соок-Таадактын күндү-күреезине ле белетенип тургулары. Акыр, бу куучындажып отураарыста, слер не кижн боло бердеер?

— Менин чыккан-өскөн јерим — Кара-Суу, адым Болчокбаш эди, сөөгим очы. Слер не кижн болдыгар?

— Менин сөөгим база очы, адым Кырлубаш.

— Ээ-ее, өчөөрди өчөп, ченеерди ченеп отурын ба, ийт?

— А сен мени не шоодып отурын, менин бажымда сенин не керегин бар? — деп, Кырлубаш атыйлана берди.

— Анайдарда, сен кырлу ба?..

— А, сен болчок турун?..

— Сен ийт.

— Ийт ле собаканын башказы јок.

— Тере...

— Кожа...

Бой-бойын билишпес Кырлубаш ла Болчокбаш бут бажына тура жүгүријип, оо-боо јудруктажып, оног ак-јарыктын ла јер-тамынын эки баатыры чылап, тудушкылай бердилер. Жангы жылдын алдында Кара-Сууда ла Экинурда өбөгөни јок эмегендер артпазын деп мен јыраанын ортозынан чыгара јорттым.

— Очылар, карындаштар, айлыгарда отурган балдараарды сананыгар. Канду јууны токтодыгар — деп, мен каткыга торт ло адыманг јерге келип түштим.

Эки очы — Кырлубаш ла Болчокбаш бого таныштылар. Олор бой-бойлоры керегинде улус ажыра угушса да, је качан да көрүш-

пеген болтыр. Жуугынча Болчокбаштын айлына Кара-Сууга келди-бис. Эки очыла кожо үч күнге улай серижи жогынан жырадым. Төртинчи күнде жагдаган жанымды кыйбай, Кара-Суунун тайгазы жаар атандым.

...Бир де кыймык жок. Жаңы түшкен кар. Айландыра ару ла тым. Кандый жакшы. Мен төрөл Алтайымнын агаш-тажын аяктап, араайынан кожондоп бараттым. Онон уйуктай бергем бе, та кандый? Бир ле ондоноп келзем, адым туру. Жолдын жанындагы таштын ары жаңы дөөн түлкүнин куйругу элбес эдип калды ошкош. Мен мылтыкты ала койып, ол жаар болдым. Же түлкү мында жок. Ол кайда? А-а, жарт. Ол үстиндеги эки таштын ортозында отуру. Оборунан көрзө, сүрекей жаан күлүк эмтир. Айла, кызылын! Мен көп агдагам, же мындый түлкүни көрбөгөм. Онон канча жака чыккай не?

Мынайып сананып турганчам, түлкү тыттын төзиндеги ичеген дөөн кире берди. Мен оны терезин үрөп атканча, кетежил турала, төбөлөп алар деп санандым. Жаан удабай түлкү ичегенинен кенейте чыгара мантап келди. Мен манзаарган бойынча оны жастыра соктым. Кулугур ойто ло ичегени жаар болды. Ол ло тушта мен оны куйругуна түдүп, ичегеннен чыгара сүүреттим. Же көрмөстин күчтүзи коркышту болтыр. Мен онын куйругуна эки колдоп жүк ле арайдаг түдүп турдым. Кынымдагы бычакты да алар арга жок. Жаңыс колло неме болбос, божодып ийерим. Мен оны куйругуна көдүрүп, жер орто согор деп канча ла ченештим. Кайдаг, ол төрт тамажына түжер эмей. Онын мени тиштеп, тырмап турганын не деп айдар. Тонымнын эки эдегин үзе жара тепти. Же мындый жараш тулкү колдо до, эски тонды кайдатаң! Түлкүни жуугындагы кара таш жаар сүүреттим. Оны куйругуна көдүрүп, ташка согуп ийеримде, көрмөстин куйругу үзүлө берди. Терези жок, чичкечек кызыл соок куйрукту түлкү агаш аразы жаар шуйт этти...

Мен түлкүнин куйругун тудунганча жерде отуруп калдым.

Же канчазын санааркаар. Терлеп те турганым коркыш. Байла, Болчокбаштын ла Кырлубаштын күндү-күреези чыгып турган болбой. Эмди байагы темдектү түлкүни бедреер деп санандым.

Соок там ла тыгып турды. Эңир киргенче үч кире кыр айландым. Же бир де аң көрүнбеди. Учы-учында чөкөп, айлым жаар бурылып ийдим. Бүрүңкүйлөп клееткен. Адым кенетийин тура түшти. Көрзөм, көк жарамас, жаан жыгыннын жанында байагы менин түлкүм туру. Ол мантабайт. Чек ле буулап койгон неме чилеп, кыгзып туру. Мен жүүлип турган болорым ба деп, бажымды түдүп көрдим. Же бажым изү де болзо, жеринде ошкош! А-а-а... ондодым, түлкү будакка куйругуна илинип калган болтыр. Тере жок куйрук соокко тегерийе тонуп калган. Онон түлкү ол жадыктын алдыла өдүп жадарда, куйругу будакка илине берген эмтир. Жоон будакла түлкүни

согордын кажы жанында, сол будым тайкыла берген. Менин будагым түлкүниң куйругына тийген. Же сырайа тонуп калган сөөк не болзын, сына бербей. Эмди чек чолтык түлкү ак кардын үстиле кызас эдип жүре берди. Же канайдар, түлкүниң куйругын эмегиним Барбарага көргүзөр деп сугуп алала, жортуп ийдим. Кару нажылар, жаңы жылдын алдында слерге куйругы жок түлкү туштаза, ундыбагар, ол агчы Куйруктың түлкүзи болор.

«АЙУЛАР ЛА КИЖИЛЕР»

Беженинчи жылдарда бирме жашту Куйрук Кебезенде иштеп турала, Турачакта јерлү бир жараш кысла танышкан. Онон агаш агызар иш божоордо, төрөл јери јаар айланардын ордына адазы көрбөгөн Тулой деп журтка келген. Байагы кысла чынынча куучындажып келерде, Куйруктың сүүжине каруу бербеген. Кан-Оозының уулы мынанг улам уяалып, улуска: «Мен Турачакка айулар андаарга келгем» — деп куучындап туратан. Сүүште мөр болбосто, ол бир жылга аймактын төс журтынан почта тартар ишке кирген. Бу иште иштеп турала, ол мындагы агашучастоктын бухгалтерн Никита Кареглазовло најылашкан. Бу Гриш ле Григорий деп эки јаан уулду өрөкөн агчылардын куучындарын сүүр ле оорго чынынча бүдүп турар болгон. Куйрук кей-кебизин куучындарыла бу кижини бойына сүрекеј жуук најы эдип алган. Ол Турачактан почтаны эниргери экелетен. Карлу, шуурганду өйдө түнде де јорыктарга келижип туратан. Же ол кажы ла киреде келзе, оны најызы Никита сакыйтан. (Олор экүниң айылдары коштой турган.)

— Куйрук, бүгүн кандый узак болдың? Јолдо не-не болды эмеш пе? Айла бистин айылга барак. Мария Сопроковна блиналар быжырган, жылынарын, куучындажарыс — деп, бухгалтер уулды айлына кычыратан.

Ол тушта уул башкүн үч бөрүни коркытканы, бүгүн јолој эки айу көрөлө, бирүзининг кийнинен ары сүрүшкени керегинде көөрөп, мынайда куучындайтан:

— Вилереер бе, мындагы јаан кар меге кинчсктү. Мен чанактан түжүп, бөрүни адардын кажы жанында көзиме кар шыбалып калган турар, ол эмезе бастыра бойым карга бадалып калган јадарым. Эх, Кан-Оозында болгон болзо...

— Бисте айу-бөрү көп. Мында слердий жалтанбас кижилер јетпей јат — деп, јажы јаанай берген өрөкөн учында айдатан. Туба үйлү Никита алтайлап талт-малт та болзо, јетире куучындап, улусты «кижилер» деп айдатан.

Ол ло кышта бухгалтер эки оосту јакшынак мылтык, ок-тары ла патрондор садып алган. Јаан удабай Иогачтан агчы ийттинг эки

күчүгүн экелген. Онын ла кийнинде ол улуска: «Мен база анчы» — деп айдар боло берген.

Анайып, узун кыш ла торо яс билдирбезинен өткөн. Жайдын кидим өйи. Бир катап Куйрук аймак төөн барадарда, айры кыраннын сыранай ла эдегиндеги жоон тыттыг ары жанынаг ого та кем де колыла жангып туру деп билдирген. Куйрук тытка бир одус ла метр жеткелекте, онын ары жанынаг сүрекей жаан айу чыгып келген. Тайганын ээзи жайканып, жолды мендеш жогынаг кечеле, жыраанын ортозына кире берген. Уул коркыганына колын да көдүреринен жалтанып отурган. Ол жерден эки километр кире ыраган кийнинде ле уулга мылтыгы санаазына кирген. Же, айла, быдрала октогон мылтыкла да нени эдеринг.

Онын ла кийнинде ол айу уулга, эки-үч те күннин бажында болзо, көрүнер боло берген.

«Жорыктаарга коркымчылу. Канайдар? Иштен чыгар ба? Жок, качарга жарабас. Канча айу «өлтүргөн» — Кан-Оозынын уулы! Тыфу, айла, канча айу, жүрүмимде жангыс чаап адала, менин де анчы болуп турганымды... Канайдар? Акыр, најымнын эки оосту мылтыгын сураза кайдар».

Мындый жакшы шүүлтеге сүүнип, Куйрук журтка сыр желишле келген. Ончо керекти Никита Кареглазовко төкпөй-чачпай куучындап берген. Анчы болор күндү бухгалтер дезе мынайда айткан:

— Лиит најым, сен жүрүмимде көп айулар өлтүргөн. Бу белең айу менин болзын. Сен эртен мени ол тыттыг жанына апарып, отургызып сал. Мен ол «косолапты» кычыкайлап көрөйин...

— Же, слер качан да андабаган кижини...

Бухгалтер Куйрукка жетире айдарга бербеди:

— Качан да баштаар керек. Мындый, жолдын жанында торбок чылап базып жүргөн, аймап калган айудан баштабаза, недең баштайтан.

— Же, айула «ойноорго»...

Мария Сопроковна өгөөнинин чындык эр кижини болорго турганын акту жүректен жарадып, эр улустын куучынына киришти:

— Барзын, Куйрук. Мойношпогор. Төртөн жаштуда кой сойорго үренип алган, бежен жаштуда айу өлтүрер болор бо.

Эртезинде кандый да тут күн болгон. Брезент кийим кийген, жаан резин сопокту Никитаны Куйрук жоон тытка жетирип, мынайда жакарган:

— Айу туку өрөөртинен түжер. Же кийнигерден де келерден айабас. Онын учун ажарынып отураар.

Бу күн Куйруктын аймактагы керектери жылгыр бүткен. Жаш токтоп, күн жаркындала берген. Уул, најызы сагып турган болор деп, түргөн жортуп ийген.

...Куйрук жоо тыттыг жанында бүктеп койгон мылтык жатканын көрөдү, эди-каны бастыра соой тартылып, бөрүгү көдүрилип келгендей билдирген. Коркый-коркый, тыттыг ары жанын көрө болзо, напызы анда кыймык жоктон жаткан.

Никита Кареглазов жаашта айу сакуп отурала, күн айаза берерде, жылуга уйуктап калган болтыр. Онон бир ле ойгонып келзе, «косолап» онын мылтыгын тудунып алган, ол жаар соок көстөриле көрүп турган. Никита «Ой!» ло деген бойынча, барып түшкен.

Колы-буды кыймыктабас, тили тартылып калган Никитаны Куйрук айлына энирде жетирген. Мария Сопроковнанын ла бухгалтердин эже-сыйындарынын ый-сыгыдын угарга Куйрукка коркышту күч болгон.

«Бастыра кинчек менин көөрөм куучындарымнан башталган. Мен эмес болзом, бежен жыл айулабаган өрөкөн эмди де анча кире өйгө айула тушташпай тыш отуар эди. Кижипараличке соктырганында жагыс ла мен бурулу» — деп, Куйрук туйказынан карыксынып жүргөн.

Никита үч айга жуук областной больницада жадып, колы-буды оңдолгон. Же тил деп неме ол ло бойы болгон. Тили жок өрөкөн Куйрукты ла көргөндө, көстөринин жагы тоголоно беретен.

Бир күн Мария Сопроковна Куйрукка эки уулыла кожо келген.

— Куйрук, слер санааркабагар. Бастыразында тенек мен бурулу. Айу андаарга оны мен тектергем. Чындык эр кижидий болзын деп санангам — деп, уй кижипылай салган.

— Врачтар нени айдыжат?

— Нени айдыжар олар, жада-тура оңдолор ло дешкилейт. Же качан эрмектенер? Айса, жажын-чакка ол ло бойынча артар, кем билер? Кем де билбес? Бир билер эмеен андый кижининг тили оны база катап тыг чочытса, оңдолор дийт. Неде не маат жок, сананып көрзөбис кайдар...

Ол кун Мария Сопроковна, Гриш, Григорий ле Куйрук Никитаны эртен энир түнде, иштег жанып клеетсе, чочыдар деп шүүжип алдылар.

Эртенгизинде бухгалтер иштег орой жанган. Куйрук оны жолдо сакуп алала, экү эки жаны агаштарлу жолло базып клееткендер.

Жыраада бажыр-мажыр табыш ла угуларда, Куйрук: «айу, айу!» — деп кыйгырып, туура жүгүргөн. «Айулардын» бирүзи Никитанын кийнининг ары болды. Бухгалтер кайра көрөйин дейле, неге де бүдүрилип, барып түшти. Бу ок өйдө ол бу айу эмес, тере жабынып алган кижипараличке болгонын жарт көрүп ийди. Григорий дезе адазы жыгыла берерде, база ла тала эмезе өлө берген болор деп коркыйла, Куйрук жаар жүгүргөн. Куйрук эки «айудан» коркыган кижипараличке болуп, үлжип саасты кечире салган тоормошло жүгүрип баратты. Мыны көргөн бух-

галтер ол жаар тап эдип, «Куйрук, айулар эмес, кижилер!» — деп кыйгырып ийген. Оозынан табыш чыкканына сүүнгөн бухгалтер торт ло сыр кыйгыда турган.

Куйрук бухгалтер ойто эрмектенгенине сүүнип, калып турала, тоормоштон жыгылып, үлji саска төжине жетире бадала берген.

Улус Куйрукты састаң түрген чыгара тартып алдылар. Ол жаратта башмак өдүгi жок, суулу ичегеннен чыккан өркөдий калтырап турды.

— Же, өдүктеринди бакаларга сыйлаганың ол. Алдырбас, мен сеге ботинка садып берерим. Эмди десе барып жыргаак — деп, бухгалтер «атту-чуулу» аңчыны айлына жединген.

Ол түн Никитанын айлында жыргал тын болгон.

Башмак өдүк жок болзо,

Ботинкадан сат албай.

База үуре жок болзо,

Барагаштан таап албай

— деп, Куйруктын өткүн кожоңы ла биезинин табыжы Турачактын серүүн аркаларына калганчы катап торгылган. Эртезинде ол жери-журты жаар атанып ийген.

БАЗА ЛА «АЙУ»

Жайдын эгир түни. Эки тыттын жанындагы оттын чидергендери карангуйга там ла бийиктеде учкулап тургулары Отты айландыра үч жиит ле эки эр кижн. Олор Кан-Оозынан этке кой айдап бараткан уулдар. Олордын жааны Болчой, күүрөм Куйрук десе болушчызы. Арткандары баштапкы катап кой айдап бараткан.

— Муклаш, койды сен күзедерин. Түн ортозында мени ойгозып ийерин — деп, Болчой токумын жастык эдип жазап турала, айтты. Онон «бүгүн арыганым коркыш» дейле, тере тонын жабынып, жада берди.

— Бис экүнин карып баратканыс ол ине, Болчой. Мен бу уулдардый жиит тужымда, арыырын-чылаарын билбейтен эдим — деп, туку качан уйуктаарга жаткан Куйрук куучындады. — Бир катап мен Турачакта бир тубала кожо кузуктап жүрөм. Айла, кузукту да жыл болгон эди. Онон кузукты апарар десе, онызы абралу ат чыгып болбос жерде болуп калган. Вот, ол тушта меге жирме беш таар кузукты үч километр жерден жолго жетире кере түжине тажыырга келишкен эди. Ол до тушта арыганым санаама кирбейт. Эх, кайран канчын жиит тужым... Ол өйдөг болгой, бу ла он жыл мынан озо мен арыырын-чылаарын билбейтен эдим. Алтан бир жылда Кара-Суунын Кара тайгазында кара-күрөң айуга сүрдүрткеним чек ле санаамнан

чыкпайт. Ол тушта мени колдорымнын ла буттарымнын арыбазы аргадаган. Мен көңкөрө түжеле, суу ичип жадарымда, үсти жанымнаг та кандый да жаан неме база шалырада суу иче берген. Бир ле көр- зөм — айу! Мен кырды сан төмөн жүгүр. Айу мениг кийнимнег ары. Кудай ла бол! Ол кырдын бери жааны бойыгар билереер, кижичыккадый будакту агаш та жок. Ылгый ла тенериге тийген коо жулдамалар ине. Айу жедижип клеет, канайдар? Мен бийиги он метр бир де будак жок агашка чыгып алдым. Айу байагы тытты айлан- дыра базып, тудунып чыккадый будак таппай салала, мен жаар боро көстөриле жайналганду көрүп отура берген. Мен ол тушта куу жул- даманы колы-будымла чыт этире кучактанып алала, ургун жаашта канча частыг туркунына та канайып отурганымды бойым да эмди билбейдим. Айу учу-чынды чөккөйлө, тагары жуук жүре берген.

— Слер, Кара-Тайгада база кузуктап жүргенеер бе? — деп, зоо- веттехникумда үренип турган Жыман сурады.

— Жок, тийиндеп жүргем.

— Адар керек болгон. Не аспаганаар?

— Мылтык жок болгон до...

Бу куучынды угуп жаткан Бористин торт ло каткызы келип жат- ты. Онын Куйрук таайы андый кижичи, немени көпчидип, төгүндеп айдар. Онон ары сурак, онон ары куучын башталар. Ол тушта Куй- рук андаганы керегинде санаазы жеткенче ле көөрөөр. Ол андый кижичи ине. Бу ла жеенин, чугулдаза, манзаарза эмезе коркыза, тыг чо- колдоно беретен Бористи де канча катап каткыга түжүргөн эди. Же Борис ого бир де ачынбайт. Каткымчылу жерге каткырып та жүрбей. Же эмди де онын куучындын көрзөөр: жирме беш таар кузукты үч ки- лومتر жерге түжүрерге күнине канайтса да жүс бежен километр жер өдөр керек! Онон ол ургун жааш жаап турар өйдө, мылтык жок тийин- деп жүрген кандый кижичи? Же онон сурап көр. Ол кандый бир шыл- такты таап ла ийер. Онон жыга төгүндөйле, жада берер.

Ончозы учугышпай узак жаттылар. Онон Жыман куучындады:

— Мен городто «Кырдын мүркүттери» деп сүрекей жакшы би- чик кычыргам. Анда бир карган айунын чакпызын бойы эдип тура- тан. Ол сүрекей билгир ле күчтү темир сулаачы болгон. Ол таг эр- тен турадан ала тун киргенче иштенип, айунын чакпызын эки-үч күннин туркунына эдип койотон. Онон учкур тиштерлү жаан чакпы- га оломо кирелү кургак агашты суга салганда, ол оны үзе согуп ийетен. Байагы карган бир катап айунын жолына чакпызын тургу- зып койоло, крестенип, «аба-жыштын ээзи түш, аба-жыштын ээзи түш» деп, тескерлеп базып бараткан. Онон бөрүгин кийип, кайра болордо, «абаай өрөкөн» мында турган. Айу ичкерлеерде, байагы карган бир эмештен тескерлеп барала, байагы тургускан чакпыга соктыртып алган. Айу дезе оны керексибей жүре берген. Онон ол өрө-

көн чакпыны буулаган болчок агажыла кожо сүүредип алала, бойынын кедери туразына жетире жылган. Ару ббс, суу белетеп алала, чакпыга түшкен будын чичке кайышла кезе буулайла, тизезинен омыра кезеле, чакпыдан айрылган.

— Тирү арткан ба?

— Жок. Эртеңгизинде өлгөн.

— Ол ончозы коркыштан болуп жат. Ол карганга коркыбас керек болгон — Куйрук уулдардын куучынына жара киришти. — Вот, былтыр күскиде бистин уй саар ферма Эмеен-Бажында турган. Бир күн менин үйүм ле кызым кызылгатап баргандар. Кызылгат анда кандый бүдетенин бойоор билереер. Озо баштап энези де, балазы да оосты ла толтырарга сананган ошкош. Энелү-кысту оосторына жаңы ла бир ууштан кызылгат салып ийеле, өңдөйип келерде, жыраанын ары жанынан айуунун бажы көрүнип келген. Энелү-балалунун оосторынан жаңыс уунда аяк кирези кызылгат чыгара ташталып, олор жаңыс үнле аайы-бажы жок багырыжып ийгендер. Айу ары албас эткен. Энелү-кысту десе жырааны жыраа дебей, агашты агаш дебей, ферманы көстөп тибиредип ийгендер.

Мен ол тушта тышкары аттын кежим-токымын жазап отурган болгом. Бир ле көрзөм, энелү-балалу «жарыжып» келеттилер. Мыны көргөн кижилордун кийининен ары жети башту Желбеген сүрүжип клееткен деп сананар.

...Мен үй улустын айткан жыраазын таап алала, айуны истеп бардым. Айу коркыганына озо баштап үч-төрт катап сүрекей тын казалган болтыр. Онон ары ол өлөнтө канла аайы-бажы жок баактап барган болтыр. Учы-учында мен оны Кара-Суунын ол жанында өлүп калганын таап алгам... Вот, чочыгканы айуга өлүм.

...Борис сууга барган. Уулдар суу ичерге оны сакып отурдылар. Бүгүн күн изү болор ошкош, эртеден кыймыктаар керек.

Төннөн Борис көрүнди. Ол чамча жок. Борис чамчазыла, көнөгиле онын бажы-көзүн туй чагып бараткан адаруларды бойнан айдап, жүгүрүп клеетти. Ол коркыганына ла манзаарганына чоколдонуп кыйгырарда, «арунын» ордына «айу» деп угулуп турды. «А...йуу ..аа...йуу..у! Ай-уу!» деген ачу кыйгы отурган улустын өкпө-жүрегин шимиретти. Муклаш жүгүргенче чалканнын ортозына кирди. Жыман десе одунын жанындагы тытка чыкканын билбей де калды. Куйрук өбөгөн чүрчө ортозында антара тон кийеле, Жыманнын кийининен чыкты.

Борис жаңыс жерге айланып-айланып турала, көнөгин ыраак мергедеп ийеле, жүгүргенче келип, буруксып жаткан оттын ыжына күп барып түшти.

— Атсаар, уулдар! Куйрук өрөкөн, слер анчы кижилор, атсаар! — деп, чалканнан Муклаштын кыйгызы угулды.

Бу кыйгы божоголокто, Куйрук үстиндеги будактан чыт этире тудунып алган Жыманнын жылангаш таманынан кычыкайлап ийди. Жыман алдындагы түктү немени көргөн лө жерде «О, аа-а!» деп огырган бойынча, жер жаар күлүрей берди. Бу өйдө одуга мантадып келген Болчой эки катап өрө адып ийди.

Бир час өткөн кийинде уулдар Бористин тапкан адарулу тыдын жыктылар. Эмди олор көнөктө мөтти кычкыл курутка кожуп, жип отурдылар. Адаруга чакырткан Бористин көстөри көрүнбейт. Чалканнын ортозынан чыккан Муклаштын тумчугу ла колдору үзе кызыл быжуруун, агаштан жыгылган Жыманнын жаагы сыйрык. Куйрук база тын ла арыган кижин болуп, мөттөн жаан-жаан калбактап отурды. Бригадир Болчой оларды көрүп, күлүмзиренет: «Жолжорык эмди де узак, база та не ле болбой?»

АЙУНЫН ИЧЕГЕЗИ

Бийсктин автовокзалында бүгүн түнде улус жык ла толтыра. Айла олор кайда баргай не? Атанып, жүре берер десе, карла, жотконло кожо автобустардын жүрүжн токтоп калган.

— Байрам, менин жеримди көрүп отур. Мен чыгып, айдын-күннинг аайын эмеш көрүп ийейин — деп, Новосибирскте үренип турган Күлер Бешперов наызгына айтты.

— Кажы, жерингди мен каруулдап отурайын, уул — деп, кыскачак тере тонду, желмер бөрүктү, ийт терези өдүктү алтан жаштан ажа берген алтай өбөгөн айтты. — Буттарым торт ло чылай берди, отурап жер жок. Кайракан, мынын автобузы эртен барбаза, кижин не болор?

— А слер байа туку ондо үргүлөп отурбайтаар, блар?

— Эйе, отургам ла, онон чыгып жүреле, ойто келзем, жериме ол кыстар отургылап алтыр. Канайдар оларды, алтай көөркийлерди. Жараштарын көрзөн, торт ло жаңы жайылган чечектер ошкош. Мен сендин жийт болгон болзом, олардын жаанында таң атканча турар эдим.

Үргүлөп отурган Байрам чыдажып болбой, каткырып ийди:

— Слер кокырчы кижин ошкожоор, кажы жердин кижизин болороор?

— Кан-Оозы аймактан, сөөгим мундус, адым Куйрук, жууда кайуучыл болгом. Тегин онойдо малчы, ангы кижин.

— Же, отураар, отураар. Бис үчүге жер жедер, жаңыс аймактын улузы болтырыс — деп, Күлер чыгып браадала, айтты. — Чындап, слер байа рюкзагаарды бедреп турганаар, таптаар ба?

— Жок. Онынг ичинде онду неме де жок, уул. Оны та кандый неме «желдиртеерен» болотон?

...Орой тун. Куйрук автостанцияда уулдардын ла кыстардын ортодо кей-кебизин, кокыр куучындар баштап отуру.

— Мен уккам, кайда да, Филиппиндерде бе кандый, санг-башка хирургтар бар. Олор кижинин ичине кандый ла операцияны бычак эш жоктон, кызыл колло ло эдип жадылар — деп, Кулер баштады.

— Канайып кызыл колло? — кыстар жагыс үнле сурадылар.

— Анайып. Олордын музыканттары сүрекей тыг ойногылап жат. Оору кижии жаан оттыг жанында жадат. Олордын «кайкамчылу хирургы» байагы оору кижинин ичин жагыс аай сыймап, терезин, оног балтырларын кыптары сайын эптү жылдырып, оорулу ичегеге једип, онын јыдыган јеринен эптү үзүп, таштап ийет. Оног ончо балтырларды ойто јылыштырып, бөктөп салат. Ол ло — куч неме јок. Керек дезе кичинек кан да чыкпас...

— Төгүн...

— Төгүн эмей база, мен ле бүтпезим...

— Мен оны база уккам, је бүтпей јадым. Фокус — ол ло.

— Байрам, сен бойына ла јарт эмес немени төгүн деп айдар кайткан кижии? Је көрзөөр, алдында ийнелерле кадап эмдешке көп улус бүткен бедеи? Јок. А эмди.

Блаажып, тартыжып турган јииттер унчугышпай барды.

— Ичин јарып, балтырларын жылдырып, ичегезин үзүп турза, кан чыкпас, ол кандый улус? Айса болзо, олор кан јок улус болор бо? Мен, анчы кижии, андый кайкамчылу учуралга база туштаган инем, јииттер.

— Куучындазаар, блар?

— Былтыр бу киреде мен Кара-Јикке түжүп келеле, сек јип јаткан үч айуга туштагам. Ичегендерине та не киргилебеен немелер болотон. Вилбезим. Мен, јойу кижии, карга тайкыла-тайкыла тӊг дӊн јүгүреримде, айулар мени чүрче ле јаба јеткендер. Экүзин мен јыга адып ийгем. Учинчизии мылтыкты октоордын кажы жанында үстиме чурап келген. Јааны коркышту, алтан јылга ондый айу көргӊлӊгим. Је мен, кайучыл кижии, мында да јок, оны мылтыктын кындагыла бажы орто сал ла. А ол көрмӊс мылтыгымды ушта тартала, туура таштап ийбезин бе. «Је өлгӊним бу туру» — деп санандым. Ајый өрӊкӊн мени жагыс колыла јыгала, оозын мойныма јууктат ла јүрерде, мен онын јелмер кулагын арбайта тартып, ол дӊӊн аайы-бажы јок багырып ийгем. Багырыжым токтоголокто, айу бажын ары-бери јайкап, сан дӊӊн аайы-бажы јок мантап ийген. Айу кенейте чочыза, өлӊ беретен. Онын учун мылтыгымды октоп алала, кийнинен ары баргам. Вир эки јүс метр кире барзам, јерде узун, кызыл неме чӊй-илип калган жадыры. Је мен, анчы кижии, оны танып ийбей — ичеге, айунын ичегезии эмтир. «Кулугур коркыганына ичегезии бого түжүп каларда, бойы кайда тоғолонды болбой» — деп, мен өл күн көп

баскындагам, же оны таппагам. Көрмөзүн ичеге жок сала берген ине. Ол байа сенин бир айткан кан чыкпас улузын ошкош «өрөкөн» болбой.

— Слер ичеге деп өскө неме көргөн болбойоор?

— Мени тон ло кайтты деп, көөркий. Мен оны кемжийле, кайкагам — одус метр болгон. Онон жаан жинин арчыйла, кадырып койгом. Вир катап андап жүреле, жанып келзем, уйим байагы ичегени чегенге жибидип, уужап-ийлейле, чыгары кажаанды уч айландыра тартырып койтыр. Та нени эдерге сананган, билбезим. Же мен тудуп көрзөм — жымжагы, беги коркышту армакчы! Анайып, мен айунын ичегезинен табылбас армакчы эдип алгам ине, уулдар.

— Же, төгүне ле, ичегеден кандый армакчы болор деер. Урдүр-терге база тын ла кижн эмтиреер...

— Бүтпей турган болзон, бистин жерде Васька деп шомпыр уулдан сура. Онын машиназы балкашка түжүп калган жадарда, мен оны ол армакчыла кара адыма канжалай тартып чыгаргам. Онын ла кийинде Васька менен оны садыжып божобос болгон ине... Эх, эх, рюкзагым жылыбаган болзо, мен слерге оны көргүзөр эдим, балдар.

— Байагы ичеге болгон бо? — кыстардын бирузи сурады.

— Ондо болгон ине, көөркий, ондо болгон. Мында кандый ла лабораторий бар дешкен, мен оны көргүзөргө санангам.

— А не керек?

— Көргүлезин. Андый бек неме айса болзо космонавттарга керектү болор. Темдектезе, ачык кейге чыгар тушта бууланып аларга... Жангыс күрмей тартып буулаар керек. Онон өскө...

— Ха-ха-ха...

— Слерге барон Мюнхаузенниг орденин берер керек — деп, Кулер карганактын жарындарына таптап айтты.

— Менде бар...

Куйрук акабыстын кей-кебизин куучынын угуп, життер тун өткөнүн билбей калдылар.

Борис Канарин

ТУШТАШ

Каннын элбек жалбангында одорлоп жүрген бир үүр койлордын кийнинен узун кара чачы жардына жайылган, кайынаштык коо сынду жиит койчы кыс женил басып баратты. Онын жамынып алган көк-жжыл пальтозына эртен турагы түшкен туманнын чалыны сурпурап кайылат.

Жинжилей койлорды Каннын кичинек тегерик көли жаар бурыйт. Ол жажыл өлөңгдө жүрген ак төбнөйлү кара кураанды эрке көрүп, араайынан кожондойт.

Талан-келендердин кейге көдүрилип, канаттарын жайа салып, жүзүн-жүүрленген кожондоры ла турналардын састагы үн алышкан кыйгылары туман өткүрө угулып турды.

Бу кеен жайдын эртен туразында Жинжилей койлорын изү түшкелекте одорлодып жүрген.

Жинжилейдин эне-адазы койчы улус. Онын да учун ол кичүдег ала тайга-таскылдарга койлоп таскап калган. Ол он классты божодоло, төрөл колхозына иштеп арткан. Жиит койчы кандый да иштеп жана калбас, недег де сондоп артпас кыс. Ол түжиле койлоп, энгирде клубка келип, жашбөскүримле кожо ойын белетеерине туружат. Онын бойы чүмдеген үлгерлерин, кожондорун улус жилбиркеп угатан.

Бир катап ол тойдын кожогын кожондоп, сүүген уул керегинде бойы чүмдеген үлгерин кычырарда, не аайлу колчабыжу болгон эди. Ол тушта онын кеберкек тегерик чырайы, бороноттый кара көстөри ырысла толо болгон. Кыстын чүмдеген үлгерлеринин сөстөри үүрө-желелеринин жүрегине торт ло томылып, ундылбай артып калган. Олор бистин Жинжилей үлгерчи, кожончы дежетендер.

Жинжилей улуска жалакай, жаантайын болужайын деп жүрер кыс. Онын иштеңкейин, жалакайын журттагы карган-тижендер де, канчы жииттер де ончозы билер.

Айылдаш жаткан Кампыл эмеген оорый бергенде, Жинжилей чайчабын азып, уй малын саап болужып ийетен: «Онон жалакай бала жок. Иштеңкей десе иштеңкей, уулым Айдар үредүзинен жанып келзе, келин эдип алатан болзом» — деп, Кампыл өрөкөн туйказынаг сананып жүрет. Карганак оны тегиндү сананган эмес. Журттын көп бойдондоры Жинжилейге көзин салып, же сөс айдарга тидинип болбой жүретендер. Ол Айдарды сүүйт дежит, серенгилейт.

Айдар школды божодоло, город жаар үренип барган. Ол зооветтехникумнын калганчы курсын божодып жат. Ветеринар болуп жанар. Уредүзин божодып жанып келзе, Жинжилейле экү айыл-журт тудар болуп белек алышкан. Онын самаразында: «Сен мени сагы, көөркийим» — деп бичиген жылу сөстөри жагыс катап айдылган эмес. Чындап та, ол кандый жылу ла ижемжилү. Онын учун Жинжилей Айдарга каруу эдип, үлгер де чүмдегени жолду.

Сен увдыба жылу энгирди,
Чачысты сыймаган эсинди,
Араай табыраган жаңымырды,

Журтта мызылдаган отторды,
Журттын тымык оромын,
Теректин көбү бүрчүгүмн,

Жастың шүлүреген карын,
Тегериниң быыраш жылдызын.
Изү жүректөр сөгүлүшкан
Ол ырысту эңирде,
Изү чырайлар тушташкан.

Ол сүүнчилү күндерде
Эрке сөстөр айдала.
Эпјоксынып туратан.
Эрке мени көрөлө,
Эзеңде келерикди айдатан.

Јинјилей араай базып келеле, пальтозын төжөнип, төңгөзөктің үстине отуруп, толкуланып јаткан тегерик көл јаар көрди. Кенетийин ого тың эрикчел болө берди. Јайгы күнниң изү чоғын да, көлдиң серүүн эзини чачын сыймай согуп турганын да сеспейт. Јаңыс ла санаалар ыраакта, ыраакта...

Чек ле түш јериндеги немедий...

Јинјилейдиң «учарларды төмөн канатту куштый шунгуп түшкен Алтайымның аржан сууларының јарадында Айдарла экү омокседен турган болзом кайдадым» деген санаазын койлордың маарганы үзе согуп ийди. Ол төңгөзөктөн тура јүгүрип, одорлоп бараткан койлорын ээчий көрди. Анча-мынча болбой, оның көксинде түүлген кожонның сөстөри Канның элбек јаланындагы болчокторды ажып, көс јетпес јер јаар канатту куштый учуп бараткандый билдирет.

Күн чылбыр учынаң кыйып, быыраш булутка кире берди. Анан-мынан чыгып келген чел булуттар оның чогына кысқылтым будукла будылат. Серүүн салкын күнниң изүүине чалдыга берген јалбрактарды сергиде согуп турган. Јинјилей Сары-Кобы јаар койлорын одорлодып, араай базып баратты. Оны турлузында сүүнчи экелген алаканча ак чаазын сақып јатты. Ол Айдардың Јинјилейге «үредү божогон, кел» деген сөстөрлү телеграммазы.

Ол күн Јинјилей город јаар тергенди. Оның јиит јүреги от-јалбышка курчадып, түниле тоқынабайт. Чырайы дезе сүүнчиле толо болгон.

Эртезинде аймак јаар түжүп, автобусла город јаар ууланган. Мында оның үүре-јелелери үренгилеп јат. Ол озо ло баштап олорго једер, оноң Айдарга канайда јолыгарын јолой шүүп клеетти.

Чуйдың лентадый јолыла автобус учурлып бараткан. Көзнөктөр өткүре серүүн салкын согот. Јолды јакалай турган ағаштардың јажыл бүрлери, кайынаштардың јалбрактары Јинјилейди үйдежип тургандый, элбирежет.

Кадынның көк-чаңкыр суузының толкузы кызыл чечекке будылган јараттарга согулып јатты.

Јинјилей городко күн јаанда јеткен. Ол эңиргери үүре-јелелериле Майма сууның ары јанына чечектеп барган.

Шак ла ол эңирде Айдар Майма сууның јарадында нөкөрлөриле кожо базып бараткан. Уулдар сууны сыр-каткыла кечип келет-

кен кыстарды көрүп ийеле, токтой түштилөр. Кыстар оларды бойло-
ры жаар кычырып, колдорула имдегилейт.

— Айдар, бис сего жаан сүүнчи экелдибис. Онын баазына чы-
даарын ба! — дежи, кыстар үн алыштылар.

— Слердин экелген сүүнчиге мен чыдабамам, нөкөрлөрүм де
чыдаар — деп, Айдар кокырлап, каруузын берди.

— Же, андый болзо, жарайт — дежи, кыстар кызыл платтары-
ла жагып ийерде, коо сынду, кара чачы салкынга элбиреген кыс
жаратка басып келди. Айдар сүүген кызы Жинжилей болгонын тур-
гуза ла танып: «Жинжилей» — деп, кыйгырганын да билбей калды.

Кыс Айдарды уулдардын ортозынан танып ийеле, бийик ка-
жатты төмөн жүгүрди. Айдар канатту куштый удура барды. Нөкөр-
лөри элбиреп турган кызыл платты, сүүштин изү жүректери жагыс
болуп биригип калганын сүүнчилү көргүлөйт.

Айдар Жинжилейди нөкөрлөриле таныштырып, сүүнчилү каткы-
рат.

— Бу үлгерди Айдарга чүмдеп жадым — деп, Майчык үлгерин
баштады:

Телекей жаан ла телкем.
Же сүүжин сенин кем, Айдар?
Сүүштин одын жүрекке күйдүргөн
Сүүгенин сенин Жинжилей.

Життердин жиркиреде каткырганы ла колчабыжу суунын ол
жанындагы теректерге жагылана берди.

— Акыр, бу үлгерлердин үзүгүн Жинжилейге — Майчык оной
ары улалтты:

Жинжилей, сенин кара чачтарың
Недег де жымжак торкодый.
Жинжилей, сенин чокту костөриң
Ургүлүңге тоңбос колдөрдий.
Андый тоңбос колдөргө
Айдардын кебери чоңуп калзын.

Життердин санаалары омок, чырайлары сүүнчилү. Олор кал-
ганчы экзаменди табыштырып, жүрүмнүн жаан жолына чыккан-
дар. Энди журт хозяйствонун специалисттери болуп башка-башка ай-
мактардын колхозторына ла совхозторына иштеп баргылаар.

«Жолыгар ырысту болзын, үренип алган билгирлеригерди ижи-
герде тузаланыгар, төрөл ороонго бийик түжүмдү эрјинедий мал өс-
күрери — слердин амадугар. Жүрүмди жакшы билерге оной ары
үренигер» — деп, дипломды табыштырып тура, үредүчилери ологро
күүнзегендер.

ЖАҢЫ ҮЛГЕРЛЕР

Борис Укачик

ОЧОГЫМНЫҢ ОДЫ ЛА ОРЧЫЛАННЫҢ ЖОЛДОРЫ АЯТКАН УЛГЕРЛЕР

БОЙЫМНЫҢ ЖУРУГЫМ

Бажымның чачтары — желбер
төгөзөк.

База бир көрзөм, койу булуттар...
Мандайым — жаан, жалаңдый жалбак,
Жаткылайт туура көп чырыштар.

Ол чырыштар мениң сүрген
Кыраным, айса, терек жолдоры.
Ол эмезе мениң чүмдеген
Чүмү жок тегин үлгерлер жолдыгы.

Эттег жүзим элбек ле сөөкиленг,
Эринсем, ачынзам — тоштый соок ло
киленг.

Эки набагым бийикте карарат,
Эки тирүү кушкаштый отурат...

Жыпмык көстөрүм — бычактың
кылуузы.
Жалакай, сүмелү, сүүнчилү, килеңкей.
Көргөн жүрүмнүн ырызы, ачуузы
Көзүмнүн чогында сурактың күйгөй.

Кырды эмес, тумчугым кичинең,
Кандый да чүми жок ол төгичең.
Эрикчел көгөрөт эки эриним,
Эрлү кыярайт ачынзам тиштерим!

Кезикте мениң жолдорум кызык.
Не десе, кылыгым кызу...
Качан да токтобойт ойдинг тибирти.
Канымда онын канчалык кимирти!..

1984. Чычкан жыл, тулаан ай

МЕНИҢ ГОРОДЫМ

Эртең тура. Туу-Кайа бажында
Турадым мен сок жагыскан.
Кичинең городым тымыйт алдымда
Эбире тууларга эрке курчаткан.

Кичинең городым кабайда баладый,
Кирбигин ачып, амыр ойгонот.
Кулагын көргүзүп, кызыл түлкүдий,
Кырлар ортодо күн ойнойт.

Кандый тымык! Кандый амыр!..
Кандый серүүн жыбар келет.

Көкибей, жүрегим, токтозук, амыр,
Көксиме түймөсөңдү санаалар түүлет.

Чып ла чын, мениң городым
Коркорун билбес балага тунчей!
Жеткерге де, ырыска да ол түлей!..
Жери ыраак, ыжык ла тым...

Эрте тагнын тымыгын тынып,
Эмдиги ле эртеңги күндерди санадым.
Ыраакты, жуукты айладып, тыгдап,
Ыжыктың жажыдын, төгүмүн сестим!

Агару Алтайга атом түшпестий,
Агаштар өзөт. Куштарды угадым,
Ыраактан бери ракет жетпестий,
Ырысту ойгонот менин городым.

Телекей бүгүн тапчы ла кичинек,
Тынып ийерге тынышка да кинчек!
Жастыра алтазан, жалмалып каларың,
Жарашты жарашла корып та болбозың!

Айдарым, билерим — төрөлим ийделү,
Амырды кичеейтен аргазы илелү!
Же ондый да болзо, ондый да болзо,
Жайымзыштаг жүректе чочыду озо!..

Менин городым таш кабайда
Карбигин ачып, сүүнчилү сурлады.
Килеп ого кенете мында
Тыныжым тыгмыскып, көксим сыстады.

1983. Какай жыл, кышкы куран ай

КЕНЕТЕ

(Улгерлик куучын)

Келин больницанын
Жүрек эмдеер бөлүгинде жаткан.
Сүрекей жинт, куучынчы, каткычы.
Сүүнчилү, жараш ла кокырчы —
Оору жүрегин де ол ундып салган.

Ууре-јеле келиндерле ол кожо отуры:
— Калганчы кар жаап жат — деп кунугат, —
Койлорым эмди турлуда төрөп жат...
Кыш өрөкөнниң өткөни, байла, бу туру...

А мен десе эмдиге ле мында,
Эди-каныма эм деп шилти шиг калды.
Јас кайда да ыраакта жагыдан јайкалды, —
Јанар ойим та качан, та кайда?

Ууре-јеле келиндерле эмдиге ле отуры.
Ун успей куучындайт ла каткырат,
Јүзинде, көзинде сүүнчи ле кунукчал камылат,
Олорды камызат јери ле кару балдары.

— Өрө туралы, келиндер, — деп, ол кычырды, —
Јер-телекей эбирип, телевизор короли,
Јелбис артисттерле кожо көөрөйли,
Артист бололо, айса айлыма јанарым! — деп
кудурды. —

Эртенгизин — эртен эмес, эмди көрөр күүним бар!..
Эм устине орооныс амыр. Алтайыста ару кей,

Je эртенге жетпей, энжерилгей, калак, телекей!..
Жок, чын ла эртенгизин эмди көрөр күүним бар!..

Јаш үйе өзөт. Јараш та олор болбой!
Јуу-чакты билбес. Адалу. Эжелү.
Тенери учар канатту. Тенисле жүзер кереп-кемелү.
Тенери ле Јерди онын да учу колбобой!..

А мен кыжыла өмдендим. Јүрегим јазылды.
Кар јаап јат. Койлорым төрөп јат.
Балдарым өскүзиреп, байла, сакып јат, —
Базып барадып, келиндерге јангыдаг јартады.

...Кенете катап ла каткырып ийди:
— Јанып барсам, өбөгөним јектеер болбой,
Јангы јаражай таап алдым деер болбой —
Тала-тала ол омок каткырды,
Та канайып та

кенете
тентирилди, јыгылды!..

Јаш келинин жүреги мында токтоды,
Јараш эрдинде тирү каткы тур калды!

1984. Чычкан јыл, тулаан ай

ЈАЙГЫ КУН АЛДЫНДА

Мен талайла. кунле, кумакала,
јылдыстарла колнып калдым

Ильзы Хисмет

Јаратта јайылат күрең кумак.
Јонды бери талай кычырат.
Јаан тенери. Улустар камык.
Јайымжыйт. Сүүжет. Кычырат.

Јылу мында. Јакшы меге.
Је јерим ыраак. Јүректе кунук.

Күнге куйген кеен келиндерге
Кандый түңей күрең кумак!

Јымжак талайдаг чыккылайт
келндер,
Кунле, кумакала јытанат көбркийлер.

*Рига булун. 1975. Койон јыл,
јаан изүү ай*

КЫШ

(Уйгаштырбаган ак үлгер)

Кыш апагаш буттары
Теңериниг алыс тубинен
Кырларды төмөн
Түжүрип ийди,
Өзөктөрлө өнгөлөп,
Өдүп барган бу түнде...
Эртең тура эбире

Ап-апагаш жалаңдар...
Ак камсалду соок кырлар,
Ак мөңгүиди жабынып,
Алаатып калган агаштар...

Мен жылу тынымсыла
Жылыдадым соок кышты.

1983. Какай жыл, кышкы куран ай

ӨЛГӨН КИЙНИНДЕ ЭКИНЧИ ЖУРУМ ЖҮРЕР ЭН КУЧ ЭЭЖИ КЕРЕГИНДЕ УЛГЕР

Өлгөн кийнинде экинчи жүрүмгө
Ээжилу жаңды жуулап алдым не?..
Жаан жеримде көк теңериге
Жаңгылып айткан сөзим арткай не?..

Андый аргага жетпеген болзом,
Айтканым жолымды улалтпас болзо,
Чечектеп турзын тоң калды садым,
Чедиргеяду күйзин камыскан одым!

Уч уулымнын бир-биризининг
Уде-коногы ырысту болзын.
Кижини көдүргөн кеен-көрсүнниг
Кеби омордын көксинде жарызын.

...Кезикте айтканым укпайт уулдарым,
Кемге комыдап, нени айдарым?..

Айса, омор, өлзөм, сөөгимди
Айылдан чыгарып, сананар сөзимди?..

Же ондый да болзо, бир-бирүзи
Мен көрбөгөн жылдысты көрзин.
Омор жаш. Жолдоры узун,
Жүрүмниг жүгүн жөнүлү өтсин!

Буудактар көп. Бура сокпой,
Бузуп ла жемирип, жетпеске жетсин!
Кижининг бийик ады сообой,
Күүн-көгүсте күйүп жүрзин.

Өлгөн кийнинде экинчи жүрүмди
Жүрерин жуулап албаган болзом,
Уч уулымнын бир-бирүзинде
Ургүлжик жүрүмниг үлүүзи болзын!

1983. Какай жыл, кышкы куран ай

Эзендей Тоюшев

КРЕЙСЕР «АВРОРА»

Балтика толкузыла талайып келеле,
Гранит жаратты катап ла тажыйт.
Көндүрө жолго чыксаң дегендий,
Крейсер «Аврораны» ол чиректейт.

Кереги бүткен кижидий эмди
Крейсер турат табышту жаратта;
Кышкы Өргөдөгү тоолу ла алтам
Комдорго кымыткан таш жаратта.

Кемди кем деген он жети жылда
Крейсердег аткан Кышкы Оргоого.
Калык-жолды революцияга кычырган
Күкүрти торгылган элбек ороонго.

Канкайып калган пушкалар бөктү,
Качан да аткан деп сеспезин оны.
Крейсер «Авроранын» үстүндө
десе —
Качан да оңбос Кызыл мааны...

Кандый да комдор турулип келзе,
Крейсерге согулып, кайра ташталар.
Кижилек адаанын алган «Аврора»
Балтика төлөйгө караган турар.

Ленинград, 1980 ж.

ЈИИТТЕРДИНҮНИ

Белге Еред еес

ТӨРТҮӨЛДЫКТАР

Эне болгон Алтайга жүрейн деп санайтам.
Чагкыр кийген туулардаг жалагдарын
карайтам.
Эмил жыту кейинег көксиме толо
тынатам.
Чоргып жадар кутуктаг тынып-тынып
алатам.

* * *

Караи сууга түжүп, Ай кайылат...
Сары тады жайылып, там да койылат...
Жылдызым, мыны мен канайып
коройин...
Жүрегим сейинг суужингге база анайып
кайылат.

* * *

Чуй чолнини кыжыраи салкыны
Јузиме менин кумагыла чагат...
Өзөгимде менин суужинини көги
Кумакка бастырбай куйуиду чыгат...

* * *

Сени мен бир көрүшле та не сүүдим,
Салымыс жагыска салымды эмеш пе?..
Тумен чечектег бируин та не үстим,
А ичине өскө оолонм та не келишпес?..

САНААМДА

Жемтик ай эриккендий,
 Жер-тегери бириккендий,
 Канча күнге улай
 Камык жерди жуулай
 Кар жаайт,
 Кар жаайт,
 Кар жаайт...

Кунукчыл санаалар саналат,
 Куужайган тумандар тартылат,
 Кун кози бөктөлөт,
 Күмүштий кар төгүлөт.
 Ай-кулак тунгак,
 Куу тыныш туман.
 Не де көрүнбейт,
 Не де угулбайт.

Сок жагыс кураганды бедреп,
 Соокко до тогуп, меереп,

Бу ач-жулакай жутту кунде
 Койчы кижн базат.
 Бороонго жолын таппай
 Бозомго жетире азат.

Анайып жүк ле экиргери.
 (Шуурган болзын, үзеери)
 Көк жарамас, кураган
 Чибилер төзинде туру.
 — Канча жерди айлангам.
 Кайда не, кайда деп санангам.
 Мында кирген туруг не, күрүм —
 деп,

Койчы кижн мендеп,
 Кураанды кучактанат,
 Туйлаак куйуига удур
 Турлузына жанат.

КЫШ. КАР. ТҮН

Кыш.
 Кар.
 Тун.
 Жер үсти мөнгүн.
 Кышкы жол
 Тостолгон.
 Тонг.
 Та кайда да
 Аттар тибирти.
 Чанактар чыкырты,
 «Күзүң»,
 «Жүзүң»,
 «Күзүң».
 Мөнгүн үндериле
 Күзүңгичектер ынгырайт.
 Буурыл булуттарды
 Буза соголо,
 Толу сырга ай

Токиналу жерди карайт.
 Кемдер не бу, кемдер...
 Кайдаар бараткан улус?!
 Кожонгы не эрикчил,
 Аттары кандый шулмус!
 «Күзүң».
 «Жүзүң».
 «Күзүң»
 «Кыжырт».
 «Кыжырт».
 «Кыжырт».
 Чедиргендер бажырт.
 Күзүңгичектердин ле кардыг
 үндери...
 Ак, айтса да кайкамчылу шүүлтөлү,
 Куулгазын илбилү
 бу кыштын тундери...

Журүм бар деп күүк эдет,
 Јүрегимле кыс өдөт.
 Көгүс санаа чечилди...
 Көктаман чечек көрүнди.
 Жагарчы куштар кожондоды,
 Шыркалу жүректи томдоды.

Санаабыла күү салдым,
 Салкынбыла жүр калды...
 Жаңгыс канлыктаң ырап,
 Жайымдыктаң жай сурап,
 Жайналганду жай өтти.
 Жакшылыкту күүн бүтти.

Марина Кебезекова

КЫШКЫ ЭНГИРДЕ

Бүгүн тышкары кар ла шуурган.
 Салкын казырланып, коркышту
 чугулданат.
 Кышкы энгирде көзнөк алдында
 Ненин де учун узак отурдым.

Көзнөк алдында жаңгыс кайыгаш
 Бойынын салымын салкынга
 куучындайт.

Онын кунукчылду шуулаган
 шылырты

Бала тужымнын өйлөрин эбелтет:

Мен ол тушта школдо үренгем.
 Эрке жастың өйлөри турган.
 Энем жаскы күнге сүүнүп,
 Мени кожо кырга апарган.

Аркада өскөн кичинек кайыгашты
 Ырыска энем маалага экелген.
 Же ол өспөй бир кеминде,
 Узак өйлөргө бүрлерин жайбаган.

Жылдар өткөн, кайыгаш өскөн.
 Эрте жаста бүрлери жажарган.
 Кышкы энгирде көзнөк алдында
 Кайыгашты көрүп, энем кунуккан.

Жылдар айланган, айлыма
 бурылдым.

Кайран энемди сананып карыктым.
 Жаңгыс кайыгаш уткып, жайканып,
 Саякынга салымын куучындап
 шылырайт.

Чолушман, 1977 ж.

КИЧИНЕК НАЈЫЛАРЫСКА

Таныспай Шинжин

JARГAНАТ ЛА ЧЫЧКАН

(Чөрчөк)

Ак-жарыкта Чычкан жаткан. Аң-куштарды да билетен. Же Жарганатты баштап ла көргөни бу болды.

— Сен, Чычкан, бүткен бүдүмингле меге түңгөй эмтирин. Сени ак-жарыкка кем жайаган?

— Ар-бүткен эмей база — деп, Чычкан сыйык этти.

Жарганат оозын жаан ачып, кайкады:

— Канайып?.. Жастыра айдып жадын. Улген кудай жайаган. Сен оны канайып ундыдың? Уйалбас маңдайлу, узун куйрукту сен! Жайаачызын да билбес турбай бу күлүк! Кайткан сен?

— Мен жакшы билерим — деп, Чычкан айтты. — Мени ар-бүткен жайаган. Уйалбас маңдайлу болуп, уй да уурдабадым. Узун куйрукту болуп, макка да кирбедим.

— Неле азыранып жадын? — Жарганат соныркады.

— Өлөн-чөптинг катулаганын, берчетке бастырганын көрзөн — Чычкан алаканын жайып, Жарганатка көргүсти.

Жарганат неме айтпай, соок көстөри карарып, эки канадыла талбынып ийди. Алакандарын көрди. Олордо берч те жок. Тырмактары курч. Ару. Кулактары жаан. Чычкандыйына көрө, көрүмжилү ле солун. Ого коштой бойы канаттарлу.

— Мени, Чычкан, ак-жарыкка кудай жайаган, — Жарганат эрмегин баштады. — Жүрүмде менин комыдалым жок. Учсам да табым, мантазам да күүним. Менин салымыма көп аңдар күйүнип жат. Ол жаан керек.

Чычкан айылдап келген Жарганатка өлөн-чөптинг тазылын артыгынча салып, оны күндүлөп ле турды. Кайтса да, экү чычкан укту. Аңдар-куштар алдына жаман аттары чыкпас учурлу. Карузыжып жүргени недек де артык.

Жарганат отуруп-отуруп, айтты:

— Бу ар-бүткеннен бүдеринге, коомой жүрүмдү эмтирик. Жер

алдына жадар. Тырмагын сынганча, жер казып жадын. Жүзүн-жүүр
өлөң-чөплө, тазылдарла азыранып, неге жетпей турган?.. Мени көр.
Жер алдына кирбей жадым. Ару кейге жүрүп, агаш-таштын ортозын-
да конуп жадым. Онызы неден де артык. Курсагым да ару-чек...
А сен... түүк!

Чычкан тарына берди. Жаңгыс катап туштажала, тижн кажан-
дап, кулагы талбайып, не өткүрө мактанып турган бу.

— Сени, Жарганат, кудай жайабанган — Чычкан чыт салды.

— Канайып жайабанган? — Жарганат кайкады. Бу жүрүмде оны
кем де мындый аланзуга түжүрбеген.

— Кудай сени, жайаардан болгой, карын кармап салган эмес пе?

— Мени кармаган онын аргазы да жок — Жарганат бойына жа-
ман сөс алынбаска сананды.

— Сен, Жарганат, база ар-бүткеннен бүткөн. Жаңгыс ла кам укту
карындаш болгон. Сагыжыңа кирет пе? — Чычкан Жарганатты туй-
уктап баштады.

— Ненин учун кармаган?.. Айт! — деп, кулактарын талбайтып,
Жарганат Чычканнан тургуза ла каруу некеди.

— Э-э, шаалта! Мени билбес деп пе? Сен билбечи болуп турун
ба? Жок, мен үзезин билерим.

— Айт, айт! Ненин учун кармаган, — не болорун сананбай,
Жарганат атыланып чыкты. — Айт! Билгениңди көрөйүн.

Кичинек кулактарын сертейтип, торсойгон алакадарын уужа-
нып, Чычкан айтты:

— Сен бистий ле болгон, нажы. Жаңгыс кам бололо, тайылга эде-
ле, кудайга үлү этпеген жокпон. Онын учун сени кудай ары куш
эмес, бери аң эмес эдип кармап салган жок по.

Жарганат отурган таш тактазынан тура жүгүрүп, оң колынын ус
сабарын кейге кадай көдүрүп, багыра салды:

— Түүк! Чычкан, сенин ады-чууг кайда? Бир де магын жок!
Түлкү сени көрбөс. Тейлеген, шонкор, мечиртке деген куштар сени
андагылайт. Үкү де түнде ончоорды каруулдап, андап жат. Билдин
бе? Вот! Мени анайып кем де андабай жат. Түште амырап жадым.
Бозом энгирде, санаам жеткенче, учуп, азыранып, түниле учадым.
Үкүлөр мени керекке де алгылабай жат. Мен түргөн учушту. Көргүр.

Чычкан «сыйык!» деп үнденеле, айтты:

— Онызы чын. Же сен сүмеленип, неге де једип албазын. Кудай-
га карадала, аңдардын да тоозында эмес, куштардын да адын
алынбаган. Кыйгазыңа чыданбай, Кара-Кулага калан төлөбөгөн.
«Мен аң эмезим, куш» — деп аданган. Куштардын кааны, Кан-Ке-
реде, калан жуурда, мен куш эмес, аң дейле, жерле мантаган. Же бу
не? Каланнан качып жүргөн бүдүжинди! Бис ак-чек. Кааныска
калан да төлөгөнис, макка да жүргенис.

— Кандый сен макка кирген? — Жарганат энчикпеди.

— Ол сеге не керек? — деп, Чычкан кемзинип, кандый макка киргенин айтпады.

— Слердин кааныгар да жок! — Жарганат айда салды.

— Эмди бисте де, слерде де каан жок. Жайым жадып жадыс. Же сен ол ло бойын. Межеленип, сүмеленип, жүрүп жадын.

— Э-э, Чычкан, мен албатынын сөзине де кирдим. Мен эмес болзом, ол ал-камык жар жерлер жемирилип, бузулып та калар эди. Жок, бис күчтү. Бот ол — мак! А сен кандый макка кирген?.. Бойын да билбей жадын. А мен десе алтай албатынын сөзине киргем.

Бу өйдө, Чычкан унчукпай отуарда, олордын блааш-тартышту куучынын угуп отурган Боро кушкаш айтты:

— Сен, Жарганат, Чычканды жамандаба. Онын ады-жолы жүзүн ук албатынын жадын-жүрүминде, кеп сөзінде жарлу.

— Же, сен нени билетен! — деп, Жарганат ого калаптанды. — Кандый онын магы бар? Сен оны айт.

— Чычкан орус албатынын чөрчөгине кирген. Билерин бе?

Жарганат бажын жайкады. Билбес эмтир.

— Карган өбөгөн чалканаш отургыскан. Күскиде оны жерден озо баштап карганак, онон жаанакла экүлеп тарткан. Жок, кодоро тартып болбогондор. Балазынын балазы олорго тартышкан. Чалканаш ол ло жерде. Ййди, онон кискези келип тартышкан. Чалканаш кыймыктабаган да. Олор ончозы биригип, кодорып болбой жадарда, Чычкан келип, эн ле учына туруп алып тарткан туру. Онон ло чалканаш кодорыла тартылган эмей. Ол качан да ундылбас.

— Ол ло бо? Мен бодогом, тен коркышту ла керек эткен болор деп, — Жарганат оны керекке албай, унчукты.

Боро кушкаш бир эмеш отурала, эрмегин улалтты:

— Чычкан алтай да улустын кеп-куучынына кирген. Оны сен, байла, база билерин, Жарганат?

Жарганат база ла бажын жайкады.

— Бу турган жаан туудый төблө маргыжып, эртен тура чыгып келеткен күнди озо көрөлө, маргаан алган.

— Же онон не болгон? — Жарганат энчикпейт.

— Онон? — Боро кушкаш эмеш сананала, онон ары айтты. — Күн озо чыгып келеткенин чын айткан учун албаты кереестеп, оны жылдын тоозына кийдирген. Эмди он эки жылдын баштапкы жылы — Чычкан жыл.

Жарганаттын ичи-бууры, жаман санаазынан, арай ла үзүлө бербей турды. Онын санаазыла болзо, Чычкан кичинек. Күчи ас. Күчи неге жедер? Кандый анда санаа бар?

Жарганат бойын коркышту ла кижиде деп сананган.

Чычканнын болужу улуска жеткен. Онын адыла бир жыл адал-

ган. А Жарганат? Ол калан төлөбөй, жаңыс ла мекеленип, төгүндөп жүргөн. Кудайга каргатканы улуска арткан.

— Эзен болзын, Чычкан! — дейле, Жарганат ойто ло тунде учар болуп, караңгуй бедреп уча берди.

Чычкан түште де, тунде де ак-жарыкта жемзенип жүрөп жүрүмдү болуп артып калды. Ол бойынын алдынан жүрөт. Кемди де жаманда-байт, жаман көрбөйт. Мактанбайт.

Жарганат десе коркып, жаңыс ла тун кирзе, учат. Коркынчак.

КИЖИ ЛЕ АЙУ

(Чөрчөк)

Кичинек көстөри суркурап, жыш агаштан Айу чыкты. Чыгала, кижининг ары-бери өдүп турган жолына келди. Исти көрзө, ол атту да, жойу да жүрүп турган эмтир.

Айу төгөштинг үстине отуруп, сананды: «Бу эки бутту таңманын күчи незинде? Оны шиндеп көрөр керек».

Анайда айдала, жолго жууктай басты. Жолдын кырында турган кыскылтым чобралу карагайга келди. Бийинги төжи кирези болорго жетире кемийле, тырмагыла темдек эдип чийе тартты.

— Кижини, санаалу болзо, мыны көрүп, база темдектеер учурлу. Ол тушта жолыгала, күчти ченежер — деп, Айу агаш аразы жаар тунгүндөп барды.

Кижини жолло барадып, карагайды жастыра көрбөди. Карагайда Айунын темдегин көрүп ийди. Оны не керек анайда эткенин тургуза ла сезип салды. Күч ченежерге турган эмтир. Кижини бийлеерге сананган турбай.

Кижини малтазын алала, Айунын темдегининг үстининг темдек чаап ийди.

Жуук па, узак па ой өткөн. Айу база ла темдек эдип салган. Онын үстине — Кижини. Онон база ла Айу. Бежинчи катап Кижини темдек тургузарга келди.

— А-у! О-у! — деп огырып, Айу жажынып калган жерининг чыга конды. Кылга түгү мызылдап турды. Көстөри кандалып калтыр.

Айунын анайда кылынарын Кижини озолодо сезип салган болгон. Ол кынду бычак ла малта, мылтык алганча келген. Ого коштой эки колынын балтыр эттерине кендир кылла жык этире орогон. Не десе Айунын тырмактары курч. Чон этке тырмактар кадалбазын деп орогон болтыр.

Айу огырганча Кижининг үстине келген. Кижини оны чечен мылтыгыла адарга сананган. Айу мылтыкты ушта соголо, төгөшкө сый чаап ийген.

— Э-э, сен база сүмелү ле эмтиринг! — деп, Кижиде айдала, малтазын каптап кодоргон.

— О-оу! — деп, Айу огырала, малтаны да колдон чупча соккон. Жанында жаткан көк ташка ылбырада чаап, туура чачкан. Чурап келип, Кижининг жардынан ала койгон. Эку күрешкен ле күрешкен. Кижиде кында бычакты ала койойун дезе, Айу колго баш бербес. Ала ла койгон турар. Анайда-анайда кынду бычак, табынча, жалмаштап Кижининг белине жылып жеткен. Кандый да болзо, Айу Кижини тиштебей турганы жакшы. Эки колдын күчиле ле тудужар жанду болды.

Учында Кижиде канайып та Айуны кейге көдүрүп чыккан. Сурекей уур. Семис те. Кылгазы үстү неме ошкош. Колго чек токтобос. Кижиде Айуны бар-жок күчиле жерге экелип чачарда, онын санаазы арай ла чыкпады. Кучи чыгып турган Кижиде капшай ла бычагын ала койды. Же Айу түней ле ого жай бербеди.

Калганчыда Кижиде Айунын эки кулагынан ала койды. Айуга Кижиле тудужар арга келишпей барды. Кижиде онын эки кулагынан тудала, тумчугын экелип жерге сүстүрүп баштаган. Айунын аргазы чыгат. Канча-канча анайда сүстүрерде, күлүктинг кучи чыккан, кара тери төгүлген. Ол ло өйдө Айу, куду чыгып, Кижидеги жүк ле арайдагы айрылып, туура калды.

Айу сананган: Кижининг кучи астаган. Эмди ойто тудушса, жеңү болор деп. Мантап барала, кайа көрзө, Кижиде кийининг көрүп турган эмтир. Кижиде жаар тап этсе, ол удур болор. Кижиде качпай турды. Арка жаар мантайын дезе, сүрүшкедий. Анайда-анайда Айу жүк арайдагы тынын алып качкан.

— Эки бутту неме менен күчтү турбай — деп, Айу андарга куучындаар жаң тапкан.

— Айу, ан да болзо, күчтү — деп, Кижиде ончо улуска куучындап жүрер болды.

— Сен Айудан күчтү! — деп, Кижиге ончозы айдыжар болды. Кижиде омок то болзо, же төгүндөер күүни жок.

— Чын, мен күчтү. Же менен артпас күчтү тындулар база бар. Айуда күч жок эмес. Бар.

Ол өйдө бери ак-жарыкта Кижиде, Айу да күчтү деп куучын тегиндү эмес болуп арткан. Же Кижининг күчи Айудыйынан артык. Не дезе, Айу оной коркып качкан. Кижиде жалтанбас болуп жеринде арткан.

АНЧЫ ИЙТТЕР

— Эртен эгирде борсык андап баралык па? — деп, Ойын адамды айбылап отурды.

Ойын былтыр эки кой, бир тере берип, Одыс-Төбөнниг жаржактарыннан эки күчүк толып алган. Олорды сурекей кичееп азыраган. Ары-бери жортуп жүрөр тужында эки күчүкти эзидип алала, ангын-куштын изине салып, агаш-таштын ортозына божодып, уредип туратан. Ол күчүктер эмди жаанап келген тужы болгон.

— Эки ийт ас болор. Мен Мойломды кожо алайын. Акыр, Аду-чы өбөнниг Тайгылы сурекей анчы ийт эдн. Оны мен сурап көрөйин — деп, адам жөпсинип айдат.

— Онызы чын! Жоон ийттер жол баштаар! — деп, Ойын сүүнет. Онын эрин сары саалы оттын жаркынына мызылдайт.

Очоктогы от жалбырап күйүп турды. Айылдын ичи жарык болгон. Эртен андап баратан жерди темдектеп, Ойын оттын айагына жолдор чийе тартып, адама көргүзүп отурды.

— Аттар жединип жүретен кижери керек! — деген сөс кулагымды кычкайлагандый угулды.

Жүрегим ого сүүнип, жымырт эдип калды.

— Аттар жединетен кижери жодолорун изидип отуру! — деп, адам мен жаар колын уулады.

Жүрегим чек ле токтобой чыкты. Тыныжым оозыма бадышпай келди. Түргөн өрө турдым. Жангыртыкка чыгала, Пашка карындажымды улаага кептей тоолодоло, жуурканла бүркенеле, эртенги күнди энчикпей сакып, уйуктай бердим.

Кумжулунын арказы Кадынга тайанган сындай турган кырлардын эдегиле тудуш. Бу элбек арка жер. Аркада кичинек капчал кобылар ла жиктер, кырландар ла соксоктор, тепсендер ле жаан төргүндү састар, шоркырап аккан суулар сурекей көп. Кезек жерлерде бийик эмес жылым каскактар ла корым учурап турат. Бу корым таштарды айландыра кижери өдүп болбос аткактуу жыраа агаштар өзүп жат. Мында түни-түжиле караңуй, соок көлбөткө турат. Вого күнниг жаркыны жетпей туратан. Мындый жерде борсык ичеген казып жат.

Эгир киргелекте, эки атты ээртеген, эки ийтти жединген Ойын бистинг айылга жедип келди. Мойло ло Тайгыл туранын толыгында бууда тургулайт. Төрт ийт арка-түктери атрайышкан үрүжип турдылар.

— Чык! Чык! Не үрүжип-улыжып туругар? Андап кожо барыгар! — деп, Ойын ийттерди токтодып, олорго адылып турды.

Адам адын ээртейт. Ээрдинг бир колоны жетпей калды. Оны,

байла, Пашка кур эдип курчанала, кажаттын алдында Астапийле кожо күрежип жаткан болгодой. Олордын каткырышкан ундери онон угулып турды. Адам чеденди ажыра калыйла, кажатты төмөн жылып түшти. Удабай Пашканын «Jo-o!» деген үни угулды. Кур эдип курчанып алган колонгынан жеңил-түргөн айрылала, Пашка тере штанын калырадып, бойы баш билинбей Кумжулунын суузын кечире казалала берди.

— Акыр ла болзын! Айылга кирерин! — деп, адам уулын кезедип турат.

— Эйе, келерим! Мен туранын үстинде конорым! — деп, тере штанын тартынып, уулы суу кечире адазыла удурлажат.

Айас, айдын түн турган. Орой күс болгон. Эки ийдин жединип алган Ойын озо жортты. Кумжулунын арказына кийдире жортуп келдис. Айдын түнде агаштар ортозында жортуп жүерге кандый жылбилү!.. Айландыра тымык, көлөткө, серүүн турат. Каруулда турган солдаттый агаштар кыймык жоктон тургулап жадат. Жаңыс ла өзөктө агып жаткан суунын шуулт-табыжы кулакка үзүти жоктон шыңырайт. Кажы ла агаштын эки жанында, кажы ла көлөткөнүн бүрүнкүйинде кижиле кандый да ан жажынып калгандый бодолот. Болчок жүрек токтобой турат, же ийттер нени де сеспей, куйруктарын суй салып алган брааткылайт.

Арканын түби жаар там ла ырада кирип брааттыс. Кусойоктын бажына жууктап клееттибис. Мойло кенетийин жолдон чыгара калыйла, тилин жаланып, тумчугы тырлажып, куйругын булангададып, жедекти үскедий чиректене берди.

— Ийдеерди божодыгар! — деп, адама араайын айдала, Ойын эки ийдинин жедегин мойынчызына чечип ийди.

Ийттер ис кезип, ары-бери манташкылай берди. Узак та болбоды. Мойло ло Тайгыл борсыктын изине киреле, оны истеп, үн алыжып, Кусойоктын сынын өрө сунгулай берди. Олорды ээчий Ойыннын бир ийди жүрүп калды. А бөрү ошкош бүдүмдүзи борсыктын изине табарала, онон тын чочыйла, эки кулагын кызынып, куйругын айра минип, жана болды.

— Вас-бас! Ис ал! Ис ал! — деп, Ойын ийдин борсыктын изине албанла кийдирип, житкезинен ныка базып турды.

Ийт ачузына чыдашпай кангылап ийеле, борсык торсыктап барган ийттерди ээчий мантай берди.

Ийттердин кангылаган үндери кырдын бажына угулып турды.

— Олор, байла, борсыкка жаба жедижип алала, оны арадап турган болор! — деп шүүп, жаңыскан жортуп брааттым.

Ай теңеринин тал-ортозына жедин келди. Кырдын үстинде араай салкын согуп турды. Жалбрактары түжүп калган агаштардын салаалары салкынга шуулайт. Жортуп келзем, жаңыс жерге чогулып кал-

ган ийттер какпак таштын алдын карап алала, үн үспей, үрүжип тургулады. Олор борсыкты ичеенине кийдирип алган эмтир.

— Мыны ийттерге кастырар ошкош, ичеен терен эмес болгодый! — деп, адам Ойынла жөптөшти.

— Мойло, кас! Кас! — деп, адам айдарда, Мойло ичееннин оозына жада түжеле, жерди тырмап, эки колыла турген каза берди.

Арткан ийттер баштарын эки жандай салып, Мойлонын жер казып жатканын көрүп, куйруктарын төжөнүп алган отургылайт. Тайгыл ончозынын алдында тилин чыгарып алган тынаарсып отурат.

Адам ла Ойын туура базала, ийттердин ижин көрүп, танкылап отургылайт. Мен аттарды агашка буулап салала, ийттердин ичеен казып жатканын көрөргө базып келдим. Мойло арый берген ошкош. Кодыр ташту кургак күбүр-тобракты эки колыла алдына эжип экеле, кийин буттарыла ичееннен чыгара тепкенде, тобрак агаштардын кадып калган салааларына тозырада тийип, куудан өлөңнүн үстине шалырада ташталып турат.

Ийттер Мойлоны айландыра жаткылап алала, араайынан кынзыжып, энчигип болбой, куйруктарын быландадат. Олор Мойлонын алдынан не чыгарын кетешкилейт. Кандый бир болчок тобракты эмезе кодыр ташты Мойло буттарыла ичееннен чыгара тепкенде, ийттер бастыразы мантажып барала, оны жытап көрөлө, ойто келип, бойынын жерине жаткылай берет.

Мойло чындап та арыган болгодый. Ол соокко калтырап тургандый бастыра бойы селендеп, токтодынып болбой тынаарсып турат. Онын тери жерден чыгып турган тумандый буруксый берди.

Же Мойло арып та, чылап та калган болзо, агаштын тазылдарын курч, өткүн тиштериле кыжырада кемирип, чирмейе тартынып турат. Көгүстей казынып кире берген ичееннен тескерлеп чыгып келеле, бажын өрө көдүрди. Эки жандай аыктанды. «Күчим чыкты, мени солыгар!» — деп жайнап тургандый болды. Тайгыл тургуза ла Мойлонын жанына жада түшти. Мойло силкинип ийеле, ичееннен чыгара базала, жада берди. Тайгыл ичеенди оноң ары каза берди.

— Бу иш узак болгой не? — деп, Ойын токтобой отурды.

Ийттер бой-бойын селижип, ичеенди түрген каскылап ла турды. Иш бир де кезекке үзүлбей турды. Ийттердин жер казар билгирин, бой-бойын солыжып ла сакыжып, ишти бир де үспей тургандарын мен кайкап турадым.

— Ийт иштеерге кижиденг артык. Жалкууарын билбес! — деп, Ойын меге айдат.

Чындап та, кажы ла ийт кучи чыкканча ичеенди казалала, бойынын ордын нөкөрине табыштырып береле, туура базып, амырай берет. Ийттер кижиде билбес кандый да ээжиле бойлоры ла билинип, бойлоры ла башкарынып тургандар.

Бастыра ийттер кенетийин токынабай чыкты. Арка түктери арайыжа берди. Жер казып жаткан ийт ыркыранып, кайра тескерлеп турды.

— Мойло, тут, тут! — деп, адам кыйгырды.

— Тудыгар! Кабыгар! Житке-мойнынаг капсагар! — деп, ийттерин борсыкка тукурып, Ойын адама жөмбөжөт.

Мойло ичеенге кийдире калыйла, борсыкка согужа берди. Өскө ийттер ичеенди айландыра мантажып турды. Мойло борсыкты сүүри тумчугынаг капсай тиштеп алала, оны ичееннег чыгара сүүртеп жатты. Борсык чиректенип ле турды, бир эмештен ичееннен көрүнип ле келерде, Тайгыл оны житкезинег ала койды. Бу ла тужында Мойло борсыктын тумчугын ычкымды. Ойынның бөрү бүдүмдү боро ийди жалтаныш жоктон борсыкка чурап барды. Же ол оны жастыра тудала, бойы борсыкка жаагынаг каптырала, ачу-корон кагылай берди.

Бастыра ийттер борсыкты арадап баштады. Мойло борсыктын бакпырынаг капсай тиштеп алала, күчи жеткенче оны эки жандай силкий берди.

Тыныжы буулып, көстөри анданыжып, борсыктын согужар мергези чыга берди. Учында тыны үзүлүп, сөөк-тайагы жымжап, чирейе тебишип, (ло берди.

Түн ортозы једип келди. Ай кырдан ажарга жууктап браатты. Бистинг јанатан јолыбысты көргүзип тургандый, ийттер алдыбыста мантажып брааткылайт.

Јоргой Кымсев

ЭСКИ БУКВАРЬ ЛА ЈАНҒЫ БИЧИК

Библиотеканың полкаларында турган көп тоолу бичиктер бойлоры ортодо куучындажар ба? «Эйе, куучындажар» — деп, улус слерге айдар.

Бир катап түнде јангы Бичик ле эски Букварьдың куучындашканын уккан болзоор!

— О јайла, бу сениг бүдүжинди! Улбүреп-үлтүреп калтырын. Ары ла капшай макулатурага сала берзен, торт болор эмес пе? Эмдиги өйдө сен дөбөн көрөр дө кижн табылбас болбой? Сени көрөргө дө кунукчылду. Мен бодозом, сен карыгынаг үлтүреген эмезин, а ондый ла сүр-кеберлү чыккан: коркышту ла сагышту, меелү деп бодонып, улустын күүинине тийеечи болуп... А мен — сүреен јилбилү Бичик! Мени јаан да, јаш та улус колго алып, јилбиркеп кычыргылайт. Мени кычырып, оло сүүнгилейт, каткырыжат, ыйлажып та

турат. Мени жаан сый эдип, улуска да бергилейт. Же сен, мында тегине ле жер ээлебей, ары ла макулатурага тайылгадыйың — деп, жаңы Бичик көөрөп айтты.

Бу тушта эски Букварь араайын «ха-ха-ха» деп каткырып ийди. — Сен неге каткырып турун? — деп, жаңы Бичик ачуурканып сурады.

Эски Букварь база катап санг башка каткырып ийеле, айтты:

— Теп ле тегин сагыжыма кирди: сени бичиген кижги кичинек тужында кычырага мени канайда үренгенин...

Кенетийин ончо ло полкалардан көп үндер шылырашты: «Чын, чын айдат карган Букварь».

Жаңы Бичик мындый көп үндерди качан да укпаган, ненинг учун дезе, ол бу библиотекага келгени удабаган болгон. «Бу ончолоры карган немелер болбайсын» — деп, ол тынзынып сананала, карануйда тымып калды.

КӨК КАЙЫРЧАКТЫҢ ИЧИНДЕ КУУЧЫНДАР

Эгир кирип, деремнеде тал-табыш ын-шын болуп калды. Жаңыс ла почтанын толыгында турган көк кайырчактын ичинде шылырашкан куучын-кубыр кидим ле өдүп турган ой болгон.

Кандый да жардак үн шагжайт:

— Эх-ма, мени кайда бараткан деп тураар? Улалу дөөн, улузы көп жер дөөн! Акам-эш дөөн, айылдаган айас амырап аларга, сары сырадан санаам жеткенче ичип аларга...

— Э-э, балам, менинг жол-жорыгым ыраак-ыраак. Машинала да, поездде де, айса болзо, самолетло до учарга келижер. Москва жаар барып жадым, Москва жаар! Аида Тимирязевтинг адыла адалган институтта кызым үренип жат. Божотсо — агроном болор. Кызыма жетире барып жадым, көөркий — деп, өкпөөргөн тыркурууш карган ун жартайт.

— А мен Горныйга. Көндүрө ле «Алтайдын чолмоны» газетинг редакциязына жетире. Бу бир автолавканын шоферы керегинде комыдаарга барып жадым. Көк тегери оны тепсин! Турлуума жүрбегенинги бери үч айга жууктай берди. Аш-курсакка, танкы-санкыга болуп, улай ла өзөк төөн иштү кижги канчазын түжетен? Кой өткурер ой не — бош жок бир де.

Жаандар да жаныска баспас, ижистинг жакшы-жаманын да билги-лебес не. Бат, макалу «чолмон» ажыра чочыдып ийзем, чорты менег алар ба олор? Автолавказы-саптолавказыла катый турлуума тургуза ла жеткилеп келгилебей кайда барзын! — деп, жоон күнгүрек үн кекенип маказырайт.

Жоон үннинг кийнинен јит уулдын сүрекей сүүнчилү үни шыгырайт:

— Мен ыраак эмес — бу ла Јоло журтка јетире браадым. Кара көстү сүүген кызыма карудан кару, баалудан баалу сөстөр айдарга... Эх, эмди ле једе берген болзом!

— А мен «Алтайдын чолмоны» газетке табышкактар табыштырып браадым. Уксаар да бу табышкакты, је уксаар да... — деген чичке үн сураган, албаданган айасту угулат.

— А мен дезе, мен...

— Јок, јок, мен кайда баратканымды...

— А бот мен черуде акама...

— Бу мен городто уренип турган үүреме...

Көк кайырчактын ичинде тал-табыш там тыгып, кажызы ла «мен», «мен» деп, кайдаар, не керектү баратканын айдарга албаданып, сөс блаашкылап, чуркуражып, шылыража бердилер.

Учында ла жоон күңүрек үн: «Је болор, најылар! Амыраар өй јетти. Эртен тагла јол-јорыкка атанар керек. Амырап алыгар» — деп, јакарган айасту айтты.

Көк кайырчактын ичинде үндер база бир канча өйгө шылыражып турала, ың-шын тымып калдылар.

Эртен олардын кажызы ла бойларынын јол-јорыгына атангылай берер.

К Ö Ч Ö Р И Ш Т Е Р

Мустай Карим

УЗАК-УЗАК БАЛА ТУШ

(Повесть)

(Удалтаны. Башталганы «Уралдын жанары», «Жылдыс» деп жуунтыларда.)

ЖААН ЭНЕ ЖОЛГО ТЕРГЕНЕТ

Сезинкей улус коногын озолондыра билетен болбайдар. Калганчы жылдарда Жаан Энем оору-жоболдон чыкпай жүрген, өзөк-бууры өртөлип, чучурап, амырынан аскан. Жылдайын эм өлөң кайнадып ичкен. Ол өлөңди кижги ичер эмес, короннын бойы. Жаан Энем ичип, жүзин де чырчыйтпайтан. Ооруга да, неге де ол комыдабаган. А кемге комыдаарын? Айылда — ол ончозынан жаан. Онын учун санааркаш та, кыйын-шыра да, керек десе кичинек тымырууш та ондо болор учуры да жок. Оору ого оору да, сыс сыс та эмес. Жагыс өскө улус оорып жат. Эм өлөң до ого ачу эмес, жагыс өскөлөрине... Мыны мен соондо ондоорым, онызы жарт.

Эниргери жымжак көбү кар жааган. Баштапкы кар. Узун кара күс көстинг көскө ап-апагаш кыш боло берген. Жылдын ойин солырга көп то керек жок турбай. Жердин үстиле кардын булуды жүзүп-жылбырап өткөн — ол ло. Же кезик арада бу ак карлу телекей чүрчечеде ортозына такып кап-кара өңлө бүркелет. Андый немени мен жүрүмимде база көргөм. Баштапкы карычактар кейде кайкалап ла берерде, Жаан Энем төжөккө жадып койды. Онын бастыра жүрүми балдарла кожо олордын кыбында өткөн, же ол төжөкти көзнөктөри ором жаар айылчылардын кыбына салзын деп, Кичү Энеме айтты. Төжөккө жадардан озо, чечектерлү жаңы жикпезин, мөнүн тоштүктү жажыл камсал кийип, ак арчуул тартынды. Меге ле Салихке үлемтик кайырчагын кийдирзин деп жакыды.

Бу кандый андый «үлемтик кайырчак?» Энци-кереес кайырчак ол. Вистинг карган-тижендериси ада-өбөкөзинин жерине күн эртеден белетенип, үлемтикке — өлүмнинг түүнчегине — неме жууп жат. Анда — самын, жараш жытту суулу оогош шиличектер, «ол алтайда» кийетен жикпе, саван, саван көктөйтөн ийнелер, учуктар ла сөөк жуурына керектү онон до өскө не-неме.

Же бу — андый кайырчакта чеберлейтен жөөжөнин жүк жарымы.

Эн жаан эржине — ол сый. Оны өлгөн кижиге тирүү улуска арттырып жат. Бойынын колыла үлөп болбозы жарт. Сыйды оного кандый бир кижиге онын адынан үлеер. Кайкамчылу жаңгезер: кижиге «ол алтай дөөн» барып жат, а бойы, тойго келгендиги, сый сыйлап жат. Жаан Энеме апарып берген кайырчакта шак андый жөөжө болгон. Кайырчак уур эмтир. Арбынду жөөптир.

— Ыраак жолго тергендим мен, Вазифа. Мында эки-үч күн жаңгыскан жадатам, амырап алар керек... — Жаан Энеме төжөккө жадып айтты.

Жүрегим сайылыжа берди. Ончобыс оп-соп түштис. Бу не дийт? Жаан Эне эдреп турган болор бо? Жок, көстөри жарык, керсү, жаңгыс кандый да шыралу.

— О кудай, адагар да үйде жок! Айса, Салихти ийетен бе? — Кичү Энеме сандырады.

— Ого жетире жедип келер. Эдетен керекти бойынын ойинде башкарып койорыс.

Жок, акырзаар да, бу не атазы? Жаан Энеме коркышту сөстөр айтты ине! А үнин уксан, энгерде чай ичип, солун-собырды куучындап отургандый. Көксимнен баштапкы сыгыт табыш жок, сызылып чыкты, же жүрегим эм тура түбекти сескелек, ого бүтпейт. Көктин бир жанынан шуулап, күкүрттү кара жалкын жууктап келеткенин аярбай тургандый, шак мынайда айас көктө күн чалып жат. Же удабастан ол до кара булутка чөнгүп калар. Түбек жууктап келген, же санаа-күүнимди карачкылагалак.

Адам калада. Муртаза агам Уралда, колхозко агаш кезип жат. Эр улустаң үйде Салих агам ла мен.

— Уулдарым, бери келеер — деп, бисти Жаан Эне бойына кычырды — слерге айбым бар.

Бис, байла, баштарысты салактадып алган болбайдарыс.

— Бажаарды түңзүйтпегер. Чыдажаар. Бу күндерде слерге жакылта көп болор.

— Бисти не деп, Жаан Эне, жаңгыс ла айдаар... Бис тугканча ла... Жаңгыс ла жакыгар, Жаан Энеме... — Салих агам маңзаарды.

— Ак-жарыкка алкаган, көйин кескен балдарымды көрөр күүним бар. Эртең ончозын жуугар. Одус күндүдөгү ала одус жаштуга жетирези көдүрө келзин. — Оноң үни жакарганду угулды: — Кажызы ла! Айылдар керибегер, жаңгыс ла табыш эдигер.

Мындый табыш аулга ол ло тарыйын жайылды. Кем кижиге бойы билген, санаа-укаа киргелектеринде ада-энези бар. Кайкамчылу, кижиге бачым ондобос. Же Жаан Энеме тегиндү алдырбас. Айдарда, керек туру. Жаан Энеме таңды жаңгыскан адырган. Эртең тура төжөктөн турбай жадып, бир аяк чай ичти. База неге де тийбеди. Мен уй-малды өлөңдөп, кажаанды арчып койгом. Шыгырап турар айас таң

болгон. Же онын айазы ла арузы, кип-киленг көк төгери бистин тура-
да караңгуйды ла тымыкты там койылткан. Телекейде жүрүм таңы-
нан өткөн, бистийи — база алдынан.

Айак-казанды жуунаткалакта, улус келип баштады. Ончозынан
озо эмчек балазын кучактанганча, чойдый кара төрт балазын эчит-
кенче Кара Жумагулдын үйи жетти. Игистерин — Хабибулланы ла
Хисматулланы мен билетем. Олор школго жүргүлөп жат. База игисте-
рин — арткан эки уулчакты ла жаш баланы мен билбезим. Олор ме-
низи жокко чыккан. Жумагулдын билезинин кийнинен Уч Пөтүктинг
оромында жаткан Кадыргул өгөөннин уулы, коңжок тумчукту Иш-
мурзанын чокужы эжиктең көрүнди. Асхат ла Хамитян толыкка
жапшындылар. «Караңгуй турада эригип ыйлаачы» Фарида кирип,
печкеге жөлөндү. (Ол чек бойлу кыс болуп калган, жаражайдын бойы.
Жаңгыс эм тура кемди де жаратпаган. Жараткан болзо, угула бербей.)

Ийиндерин ле сыйындарын кучактанган ла јединген јаан уул-
дар ла кыстар келдилер. Эмеен-өбөөндөр дө бар. Кезиктери балдарлу.
Кыскарта айтса, эмчектеп те, базып та, жүгүрип те тургандар, бой-
дондор до, бойлулар да — келгилеп ле јат, келгилеп ле јат.

Озо туранын ичи толды. Жаандары кичүлерине јер јайладып,
сенекке тыгылдылар. Же анда да тапчы болды, олор тышкары чыкты-
лар. Жаңгыс туугандардан кижии јок. Ненинг учун дезе Јаан Энем
төрөөндөрдүн көйин кеспеген. Олор өскө карган эмеендерди алдыра-
тан. Туранын ичи-тышты јык толо улус. Керек дезе казыр, јаман
кылыкту Тажетдиннең өрө келди. Ол бастыра аулды ла оны јакалај
јерлерди колго туткан. Мени де ол бир ач јыл тын коркыткан. Ол
тушта мен теерменнин ары јанында бойым эткен колмылтыктаң
адып тургам. Же оны адыш деер бе: колмылтыктын оозына бир
чымчым тары урала, келтейинде үдине серенге чагып от тударын.
Кенетийин кайдан да Тажетдин чыга коноло, колмылтыгымды блаап
алган. «Анайып па! — ол меге аркыраган. — Кижии өлтүрөргө бе!
Сен билеринг бе, мен бу мылтык керегинде селсебетке јетирзем, не
болор? Айдуулда чириделе, оноң «көнк» эттиргилеп койор! Важын
базылганы бу, уул!» Колы-будым мылкыла берген. Вожогоным бу!
Тажетдинде кижии күүн јок. Килебес, јайнуулынг укпас. Ары өлгөн
дө, бери тынду да эмес турум. Ол бир емеш јымжай берген ошкош:
«Канайдар база, кара ла жаңгыс Јаан Энеге болуп сени аргадап јадым.
Караңгуй кирзе ле, бир сабат картап экелериң. Картапты бистин че-
деннинг ичинде эрмен агаштын төзине ураын. Сабат толо болзын.
Мынайда, идиргеннинг ары јаныла өдөринг. Ол керегинде кемге де
айтпазын!» Колмылтыгымды карманыма сугуп, жүре берген. Кайа
да көрбөгөн. А мен коркып ла зреетип, анайда ла тура калгам. Са-
наазы кубулбайтан ла болзо кайдат! Караңгуйлай ла берерде, по-
гребтең бир сабат картошканы уурдайла, эрмен агаштын төзине

уруп койгом. Тажетдин бойынын сөзине турган деп айдар керек. Менин уурымды кем де билбеген. Керектен карын айрылганым жакшы. Жаан Энем эмес болзо, бажым бадар эди... Шак ол Тажетдин база келди. Jobош, черчен, торт мулланын күйүзи...

Мен Жаан Энеме бардым.

— Ончозы жуулыжып калт, Жаан Энем.

— Киргилезин.

Удабай айылчылардын кыбына улус толо берди.

Ончозы бут бажында. Жүк ле эмчек балдарлу энелер, карган эмеендер ле оогош балдар жер жеткенче отуруп алдылар. Мында кандый чырай-бүдүштү кижиге жок! Кара чачтузы ла күргүл чачтузы, суунун түбиндий кара көстөрлүзи ле айас тенеридий көк көстөрлүзи де, конжок тумчукту ла тыртык тумчуктузы да, кеберкеги ле өң-сүр югы да бар. Олорды ончозынан озо ак-жарыкка алкаган кижиге — Жаан Эне. Бистин улустан мында жагыс мен. Онын күүни андый болгон.

Куучын, күүлеш, шымырт мында ла токтой берди. Керек десе оогош то балдар тымыган. Балдар табыштанбай барганынан улам тура берген тымык жаан удабай чочыдулу, керек десе кезедүлү тымык боло беретен эмей. Эмди де турада кандый да коркымчылушун.

Жаан Эне өңдөйип, отуруп алды. Бажын араай буруп, кажы ла кижининг жүзине аяктады. Кезигине узак, лаптап, кезигине жылмарта көрди. Кезигинин ады-жолун да адап турды: «Чыдап калтырың, Забирам, сени көрбөбөним удаган... Көзигинин көгиге жоголып калтыр не, Султангали... Шаймуратты ыйлаак дешкен, эмди, байла, ыйлабай жат... Кажы, келдим, энг кичинегине ойто катап көрүп алайын...» Кара Жумагулдын үйи уйку аразында эриндерин шопылдадып турган чой балазынын жүзүн Жаан Эне жаар этти. Эм тура ады-жолу жок бу балага ол ончозынан удаан көрди. (Ол аулда энг жаңы кижиге, Жаан Эне ак-жарык көргүскен калганчы бала болгон.) Онын көстөри Тажетдинге илинди. «Келгенин жакшы» — деп, бу көрүш жаратты.

Жаандары кайкап, кичүлери кемзинип, онон ары не болорун ончолоры тезиникпей сакый бердилер. Жаан Эне олордын кажызын ла көрөргө, куучындажарга болуп алдырбаган эмей. Байла, не де болор. Танг бозомдо тегиндү кычырбаганы жарт...

Жаан Эне белин түзетти.

— Балдарым, — деп, ол айтты, — бу ак-жарыкка мен слерди бирдег алкагам. А жакшылажып аларга — ончогорды жагыс уун алдырдым. Келгенеге быйан болзын. Эмди менин алкыжымды кем кижиге ондобозо, чыдаза ондоор. Мен мынайда шүүндим: эм тура эзен, эм тура санаам ордында тужында, бой-бойыска көрүжип, жакшылажып алактар... Санаамда токынал жок... Ажындыра билип болбозын.

Кем де мыжылдады. Ол Фарида болгон. Ончозы ол жаар кордилер.

Жаан Эне кату үнденди:

— Ыйлайтан болзогор, балдарым, онын ордына эмди ле таркагар. Мен слерди ыйлаарга алдырбагам. Эм устине арай эрте. Ой келзе, мекелебезим. Болуп та албазым. А эмди жайымжып, токыналу куучындажалы.

Ол анайда айдала, көгүстен көскө келип турган жаштын ончо коолдорун жагыс уун бөктөп ийди.

— Ол жүреги сезилгир кижини, энебис, — Асхат Фариданын адаанын алды.

Жаан Эне нени де айтпады, жагыс бажын кекиди. Ол узак унчукпай, оноң алдындаады жымжак, жылу үниле куучындап баштады:

— Менен, балдарым, жөп, шүүлтө сакубагар. Мен слерди ого болуп алдырбадым. Кабайда жатканга, эмчек эмгенге, жер сүргенге, аш сокконго, кажыгарга ла бойымнын алкыжымды жагыдан база такып айдып жадым: челчешпей, бойоорго буурзак болыгар, кижини адаарды чек тудыгар.

— Быйан болзын, энебис, унутпазыс — деп, Асхат айтты. Ол сөстин баазын билетен.

Жаан Эненин куучынын кезиктери ондобоҕоны жарт. Оны Жаан Эне бойы да сести.

Оогош балдар узак чыдашпай, буландап, табыштанып баштадылар. Кенетийин Жаан Эне жуурканнын алдынан жылбырап түжүп, кайырчагынын жаанына тизеленип отурды. Он колыла кайырчактын какпагын араай сыймады.

— Жүрүмимде мен көп сый алгам — деп, ол айтты. — Слер чыккан күн меге баалу сыйлар экелетендер. Баазы жеңилин баалу деп алатам. Такаа экелзе — каска, темир акча болзо — алтынга, кеден бөсти — торкого бодолду алатам — дейле, албанбыла каткырынды. — Бат анайып мен байыгам. Бат мынчийан жөөжө жөөгөм — ол ойто ло кайырчакты сыймады. — Ак-жарыктан нени алган — ак-жарыкка ойто барар учурлу. Эмдиге жетире жагыс мени сыйлагандар. Көбигер меге жетире бербейтен, көбигерге мен де жетире бербезим. — Кайырчактын какпагын ачты. Же мойнын чөйип, кем де тап этпеди. — Топчы да сыйлазам, төөгө бодогор. Же, келгилегер. Оогошто-рын озо божодыгар...

Мыны кем де сакубаган. Жаан Эненин чырайы жарып, колдорун жеңилип, бойы иидиркей бергендий билдирди. Эмди ол бойынын жүрүминде эн бийик, эн агару, эн жараш керекти бүдүрөр. Же кем де турган жеринен кыймыктагалак. Кайкагылайт, сакугылайт. Жаан Эне Кара Жумагулдын үйине айтты:

— Айдарда, келдим, сенен баштайлы — анайда айдала, жаш

балага жараш соргуш сыйлады. Хабибуллага ла Хисматуллага десе бир карандаштагъ жедишти. Сыйлаш башталды!.. Жалтанбай барган балдар кайыркакты чундап ийдилер. Же кем де колын сунбайт, сакыйт, жакшы тудунат. Жаан Энинин карам билбес колдорго кайыркактагъ там жараш немелер кодорот. Бирүзине той балкаш наадай жедишти, экинчизине — сыгырткыш, үчинчизине — жылгайак, төртинчизине — телегир ойынчык солдат, бежинчизине — оймок, алтынчызына — эрезин мечик, жетинчизине — мызылдууш ташту тебиски... Жаандарына оног баалу сыйлар келишти: жараш жыту самын, чычалкайча шилде духи, тыйрык тарактар, пудра, жес жүстүктер, темир комыс, чач өрөтөн кубакай-кызыл ла чанкыр ленталар, күлер кыскаш ла өскө дө немелер. Кем де ийдишпейт. Кажызы ла бойынын сыйын алып, жерине барат. Же түнгей ле, жылбилү де болзо, бу шакпыртту керек тапту удай берди. Жаан Эне чылады. Же базып келген кажы ла кижинин белине таптайт, бажын сыймайт. Жаанду-жаштуны — үзезин. Жагыс ненин де учун Тажетдинди эркеледерге ундып салды. Сыйын берип, ого килегендү санг башка көрүп салала, ары баштанды.

— Ончогорго жетти бе? — учында сурады.

Кем де унчукпады.

— Кемге жетпеди?

Ойто ло унчугышпады.

— Андый болзо, бу калганчы күнге арткай — дейле, Жаан Эне кайыркактын какпагын жапты.

Бу ла тушта эжиктин жаагында турган кара чачту, алты-жети жашту кичинек кызычак кенетийин мыжылактап ыйлай берди. Ала-кандарын жайып калактайт:

— Меге нени де бербедер... Бүтпей турган болзогор, көригер... Оног «кин-эне» мени эркелетпеген...

Жажы оног эмеш жаан уулчак ого той балкаш койонокты туттурды. Онызы албады, же ыйлабай барды. Жаан Эне кайыркакты ойто ачып, кызычакты бойына кычырып, белине таптап, бажын сыймады. Оног кайыркакка колын тереңжиде сугуп, кызыл чололу кызыл арчуул чыгарды, жайып силкийле, эки кат тудуп, бойынын колыла кызычактын бажына тартты. «Бат, сеге база жедишти» — деп, оны ойто катап эркелетти. Эмди кайыркакты чек жаап салды.

Балдар сыйларын алала, чуркуражып сүүнбедилер, «кажы, көргүссен... кажы, тудуп көрөйин» деп тытпакташпады. Мындый санг башка керек бистин аулда, жакалай жаткан ончо жерлерде, байла, качан да болбогон. Кижини өлгөн кийинде артатан сыйды бойынын колыла үлеери... Чындап та кайкамчылу! Сүүнетен бе эмезе карыган ба? Бу кандый жаан учурлу керек болгонун бис оног — кемге ондоорго келишкен — көп жылдардын бажында ондоорыс.

Жаан Эне табыланып төжөгине ойто жатты. Кыптын ичин, бис-терди, балдарын — жаанду-жаштуны — ончобысты аякытап көрди.

— Туштажып көрүшкенис жакшы. Барзам, кажыгарга ла бой-ымнын алкыжым арттыарым. Кажыгарга ла... Жаандараар, байла, мениг сөөгиме келгилеер, орого ууш тобрак чачар. Ол учун күн эртедег быйаным айдып жадым. Же слердин бирүтер келбес учурлу.

Жаандар бой-бойлорына чочыганду көрүштилер. Кажызы ла санаазында кемди де бедрей берген. Же Жаан Эне узак сакутпада.

— Тажетдин — деп, ол бажын энгилтип айтты, — карган эненле чуугужып турган деп уккам. Чын ба?

Тажетдин каруу бербеди.

— Керек десе эненди соккон деп уккам. Чын ба?

— Чын... Изү тарыйын билбей калтырым...

Жаан Эне бажын көдүрди:

— Уктаар ба? Ончогор уктаар ба? Тажетдин бойынын энезин соккон. Эмди ол бу ла колыла мениг сөөгиме тобрак чачатан ба? Жок, жөбим бербезим — ол колын тизезинен алып, араай жангып ийди. — Эмди жангылагар...

Ончозы тургулап, бой-бойына жол берип, мендебестен чыгып баштадылар. Тышкартынан үшкүриш, араай сыкташ угулды. Уйде де чыдашкандары жакшы. Ончозынан озо Тажетдин барар деп санангам. Жок, барбады. Адакы учында артты. Ончозы жүре берерде, тудунып алган одеколонду кичинек шиличекти кайырчактын үстине тургузып, чыга берди.

Жаан Эне көзин жумды. Тууярай берди ошкош. Мен жанында артып калдым — айса, керек болорым.

Жабыс турган кышкы күннинг сары чокторы жуурканнын үстинде жаткан колдоруна тийди. Колдор жалтырап, чоктолып тургандый. Жуурканда эки кол эмес, күннинг эки сыныгы жаткандый. Онын да учун, байла, мен ого бажымды саларымда, меге жылу жайылатан. Олор меге тийгенде, — ончо түбек-кыйын, оору-сыс тургуза ла сене берет. А кандый колдор оны кыйын-шырадан айрыыр? Мен ол керегинде ойто ло ойто сананадым. Ненин учун десе сананар, шүүр болуп калгам.

Мен анайда канча кире отырганым санаама кирбейт. Же бу өйгө мен Жаан Энемле кожо качан да баскан ончо жолдорды, жаландарды өттим ошкош. Баскам, же ончозын өдүп болбогом. Качан да оныла кожо ичкен карасуга көңкөрилип, ичкем. Ичкем, же суум кандырып болбогом. Он алты жашка жеткенчем оныла кожо жүргем. Жүрүп жадым, а бала жыдым чыккалак. Жаан Энем качан ок калганчы көчүшкө, бойынын калганчы одузына тергенип алган. Вилерим, ол жүре берзе, мен ыйлаарым. Ыйлаарым, же өкпөмди өчүре ыйлап албазым... Бакурулыма кату болчок неме токтоп калды...

Жаан Энем көзін ачты:

— Сен мында ба, балам. Жакшы...

— Слерге не-не керек болор бо деп...

— Не де керек жок. Артканын жакшы... Сен мында, мен жагыс-кан эмезим.

— Балдар слердин сыйаарга сүүнген — деп, мен төгүндедим.

Анайда айтпа, балам, мени токынатпа. Сүүнгилебезин. Андый сыйга сүүнбейтен. Мен оморды сүүнзин деп эмес, керестеп сыйлагам. Барар алдында оморды колкуру канай арттырар. Ончолорын көрөр күүним келген. Кудайга баш, санаама јединдим. Јагыс Тажетдинге кезем сөс айттым ошкош. Кем жок, ого до, өскөлорине де үредү болгой. Андый үредү жокко кандый јүрүм. Килинчектен жаан килинчек бар. Ундыба: эненнен агару не де жок.

— Билерим, Жаан Энем, жакшы билерим — экилегер керегинде билерим...

Ол ойто ло көзін јумды:

— Неге де комыдабай јадым. Комыдајтан неме бар да болзо, эм орой. Јагыс сени эрте таштап јатканым ачу. Куркунын гыгыга-лак, сындыр-ылап койбозын. Бала јыдын чыккалак. Түнге і ле качан да чыкпас... Сенин ырызын да, түбегин де мында. Кудай сеге болушкай... Бүгүн мен бойым да — көктин ле јердин ортозындадый ошкошым, је чек камалга жок. Уйкум келет.

Ол ойто ло уйуктай берди. Мен тышкары чыгып, аулдын ичиле бастым. Жаан Эне керегинде јүзүн-базын куучындар таркап калтыр. «Өлүми керегинде „ол алтайдын“ элчилери јетирди эмеш пе?» — деп, кезиги белгелейт. «Кин-эне аймап калган болды» — деп, кезиктери ачурканат... Арткандары онын кандый да јакытту учурын бед-регийлейт. Је кижі эм тура эзен тужында тирү улусла, кижі чилеп, јакшылажып аларга күүнзегенин кемизи де ондобой јат.

Энбирде ол озо Салиса сыйнымды ла Ильяс болчомды бойына алдырды. Онон Салих ондо узак болды. Салих агамнын јүреги јымжак. Неме ле болзо, ыйлай согор. Эмди де ол көстөри јашкайак-тып чыкты. «Не, коомойтып туру ба?» — Кичү Энем чочыды. «Јок, ол менен качан бирде болгобой ачындырган болзом, јаманым ташта деп сураган...» Керек дезе бистин кату јүректү Вика келдис онон мыжлактап чыкты.

Ончозынын учында Кичү Энем кирди. Ол анда сүрекеј узак болгон. Оок балдар оны сакып болбой, чучурап, уйуктап калдылар. Салих агам толыкта төжөктин үстинде јуурылган отуру. Кезикте улу тынып салат. Менин коркыжым келет. Чыдажып болбой, эжикти араай ачып, кирдим. Јарыткыш өчөмик күйет, Кичү Энем куру полдо Жаан Энемнин алдында тизеленген отурды. Жаан Энем колын

онын бажына салып алган, нени де шымыранып куучындажат. Кичү Энемнинг үни угулат:

— Сананзам, мен канча жылга төлүгө алган сүүнчилерле жүрүп жадым ошкош. Кезикте керек десе атпас эдедим: балдарым да меге төлүгө берилгендй. Чындап та, ол андый. Мен оларды жүк чыгаргам, сен десе оларды канадын алдына сугуп, кичееген, чыдаткан. Мен ого сүүнгем де, кунуккам да. Балдарым ажыра мени де бойыңа жуудып турганыңа сүүнгем. А ненин учун кунукканым айдып та болбозым. Жок, жок... Булгалып турум. Өскө неме айдарга санангам. А-а... Мен жүрек жок үй кижиге эмезим ине, сен мен учун кыйналганыңды, шыралаганыңды мен туку качан билип салгам. Айдадым не: ончозын төлүгө — сүүнчилерди де, ижемжилерди де. Кезикте чыткыдымда да чытылдап турар: төлүгө, төлүгө, төлүгө. Оорырыңда, оңоң ачу боло берген. — Ол араайынаң ыйлай берди. — Минлея-мал-апай! Ол эмезе килинчегим божот, ол эмезе бойың, бойыңнын үниңге мени каргап сал! Төлүүмди сеге ойто берип болбозым, аргам жок...

— Сенде килинчек те, төлү де жок. Сеге мен нени де төлүгө бербегем. Кажы ла кижиде бойының ырызы да, түбеге де бар. Санааңа кирет пе, мен сени бойым сөстөгөн инем — санаа-укаам ордында болгон.

— Онызы чын. Бойыңнын күүниңге сөстөгөн. Жаңыс күүн ле жүрек эки башка неме ине. Мен база көп сананбагам, ары-бери аяк-танбагам, сениң алкыжың угуп, сөскө киргем. Көрөр болзо.. Билбезим, жүрегим тың сүүнген бе айса уйадым тың кыйнаган ба. Ол эмезе буруум ташта, ол эмезе карга. Анайда арттырба. Жарабас...

— Сенде килинчек жок — деп, Жаан Энем жымжак үнденди. — Менин азыйгы кыйын-шырамда сениң буруун жок, салым бурулу — менин салымым. А эмди менде бир де кыйын-шыра жок...

— Минлея-мал-апай, кудайдың учун сурап турум — деп, Кичү Энем жайнады, — мени эренгис санаалардаң айры, жайымда...

— Канайдар, жайымдап жадым. Сенде кандый килинчек артса, бойыма алынарым... Мен сени бойым сөстөгөм... Же бар, балдар санааркаар...

Же Кичү Энем мендебейт. Мен араайынаң чыга бердим.

Түн ортозында адам келди. Эртезинде Сайранда жаткан эжем өбөөниле келгендер. Олорго Салихти ийгенис. Жуук аулдардың бирүзининг база өскө туугандарыс једе кондү. Жаан Энем кажызын ла бойына алдырып, кажызыла ла куучындажып, жакшылажын алды. Ол күн эгиргери Жаан Энем коомойтый берген. Түнде кем жок огдолгон. А таң алдында ол жүре берген. Ол божоп жадарда, энын жаңында жаңыс адам болгон. Байла, Жаан Энемнинг күүни туру.

Бу өлүм мени де жарымдай өлтүргөн. Жерге тоолонуп, өксөп-

өксөп ыйлаар керек, же көзим жашталбайт. Jүрегим таш болуп калган. Жаан Эне үч күнге бистинг көзисче бойынын өлүмиле ойногон, бистинг күүн-санаабысты, байла, тыгыдарга сананган. Онын өлүми сакыбаган жанына болбозын, биске коркышту согулта этлезин деп. Же жастырган, билбеген. Ол ак-жарыктан мынайда жеңил ыраарына бис бүтпегенис. Эмди де бүтпейдис. Ол чечектерлү жаңы жикпезин оок акчалар шиделген жаңы камсалын кийеле, ак арчуулын тартынала, амыраарга жада бергендий. Керек десе арыбаган да, жаңысын жок.

Эртенгизинде түжине көбү кар жааган. Асхат ла Хамитьян атын чеденинен аттар тудуп, бистинг айылга жортуп келгендер. Эмди озор бастыра аулга эн коркышту, эн ачуурканышту кый эткилеер. Эки башка жортуп, бир эмеш туруп, бистинг тура жаар көрүп салала, ары болдылар.

Удабай озордын кыйгы-кышкызы чөйиле берди:

— Сөөк жуур мүргүүлге!

— Сөөк жуур мүргүүлге!

Тал-түштинг кийнинде бис Жаан Эненин сөөгин тудуп салдыс. Онын үстинде кара жымжак жабынчы артып калды. А кар десе жаап ла жат, жаап ла жат. Кара төстөк бу ак телекейле колынды. Сөөктинг изи де арпада... Же кенетийин ончозы кубулды. Кара кар жаап баштады, кара карычактар жерге тартылат, тенгери өрө учкулайт, араайынаг айланыжат. Бастыра ак-жарык карануйга алдырды. Жаңыс ла Жаан Эненин сөөги кара жердин үстинде агарган тенкейет. Кара карычактар онын үстине конорго тургулайт, же болгылап албайт, кандый да ийде-күч озорды бойына божотпойт.

Улус ончозы жүре берген. Кем де мени жардыманг тудуп силкиди. Салих агам эптири.

— Барак...

— Кайдаар? А не?

Бот мынайда Жаан Эне бисти жагына таштап барган. Бу жылыйтула кожо менде база өскө кыйын табылды. Жаан Энем эзен тужын да, мен оны ла Кичү Энемди тен сүүгем деп бодогом. Чынынча айтса, ол керегинде сананбагам да, бойымнын сүүжимди үлүге үлебегем.

Же Жаан Энем жада каларда, мени ак-жарыкка чыгарган, эмчегин эмискен энеме кенетийин күүним соогонун сескем. Керек десе качып баштагам. Ол менин түбегимди үлежер, жүрегимди токындар, бажымды сыймаар күүндү. Мен оног кыйыжадым, колынаг суурыладым. Ол кандый да эрке сөстөр айдат. Мен укпайдым. Jүрегим ого тартылат, же бол албайдым. Бу мениле не болгон, кайттым? Жаан Энем бойыла кожо ончозын апарган болор бо? Эм не болор? Бу ончозы учун Кичү Энемнинг будынын алдына барып түжер, жа-

маным таштазын деп жайнаар күүним келет... Жаңыс болуп албайдым... Мен он алтылу инем. А бойым, жаңыскан арткамда, чыдажып болбойдым, ыйлайдым. Бу мен эмезим, Жаан Энемнинг камсалынын эдегинен тудунган бала тужым ыйлап јат. Ол эмди де узак ыйлаар...

* * *

Ойлөр өткөн. Жаан Энемнинг айтканыла аскан жүрек бойынын уйазына бурылган. Бурылала — экиге бөлінген. Бир жарымы эзим ле чындык болуп калган, экинчизи — жүрүм ле ижемји. Анайып, кажы ла энеге бойынын үлүзи келишкен — эзим ле жүрүм. Мен экиге үлелген сүүшле жүрүп баштагам. Анайда ла жүрүп жадым.

(Улалганы келер жуунгыларда)

Виктор Астафьев

**ЕНИСЕИДИИ УЛУ
ИЙДЕЛУ ЈАИАЛТА**

(В. П. Астафьевтин алтан јажына)

В. Ащеуловтын фотоы

Ады јарлу совет бичинчи СССР-дин ле РСФСР-дин Государственный сыйларынын лауреады, бистин јерлежис Виктор Петрович Астафьевтин быжыл май айда алтан јажы толды.

Виктор Петрович Астафьев — эмдиги совет литературада эг көрүмјилу ле тоомјилу бичинчилердин бирүзи. Онын «Царь-рыба» деп романы, «Пастух и пастушка», «Последний поклон», «Звездапад» ла өскө до повестьтери, «Затеси» деп

бичиги бистинг ороондо текши жарлу, озор миллиондор тоолу советский кычыраачылардын жүрегин бактырып, озорго бийик эстетикалык сүүнчи ле ырыс болды.

Виктор Петрович Астафьев 2 майда 1924 жылда Красноярский крайда Овсянка деп журтта крестьян кижининг билезинде чыккан. Сегис жаштуда Виктордын энези Енисей сууга түжүп, өлүп калган.

Мынын кийинде Викторго көп шыра көрөргө келишкен. Ол Тундүкте Игарка городто балдардын туразында жүргөн, оноң Красноярскта вагондор колбоор ишмекчилер белегер ФЗУ-да үрөнгөн, оноң он алты жашту жинт уул бойынын күүниле жууга атанган. Виктор Петрович Астафьевтин, тегин крестьян эл-калыктын уулынын, жаштаң ала өткөн көп шыралу ла кыйынду, же ол ок өйдө керсү жүрөктү көп-көп улусла ырысту тушташтарлу жүрүми онын кайкамчылу бай ла ойгор творчествозынын тазолгози, онын көдүрими болот. Коркышту уур ла кату жүрүмдик школ өткөн бичинчининг романдары ла повестьтеринде совет албаты кандый да трагический өйлөрдө кижичил ле кижизек күүн-санаазын, буурзагын жылытпаган, ол улу ла ойгор, тазылу бек, улу чыдамкайлу улус болгонун керелейт.

Виктор Петрович Астафьевтин ады бистинг ороонинг мактулу бичичилеринин — Чингиз Айтматовтын, Василь Быковтын, Федор Абрамовтын, Василий Беловтын, Валентин Распутининг жанында турат. Онын кайкамчылу терең психологиялу ла от-калапту гражданский эрчимдү күүн-санааларлу ойгор бичимелдери совет литератураныг эмдиги једимдерининг тоозында.

Бис бу номерде мактулу бичинчининг «Затеси» («Агаштагы чертимдер») деп жуунтызына кирген бир канча новеллаларды жарлап турубыс.

Эмди бис, Туулу Алтайдын кычыраачылары, ады жарлу совет бичичи Виктор Петрович Астафьевти алтан јажыла уткып тура, ого сибирьлик бек су-кадык күүнзеп, онын ойгор ло байлык, жарык санаалу, Енисей ошкош ийделү ле элбек јайалтазына бийик јенгүлер күүнзейли.

Паслей Самык

БИЧИМЕЛ

«Курсакчылы јетире, је берген немеге чөрчөктөбөс. Андый бойынча јаманы јок».

Јок, бу Гогольдон до, Салтыков-Щедриннен де эмес, өткөн чактан да эмес.

Бистинг күндерде, энтээрдинг деп адалаачы өйдө, акту бойынын уулы бичик билбес, ишке артап калган энезин эски орус деремден городко экеле, вокзалда «ундып салган».

Энезининг байрамдарда кийетен килинг жакетказынын кармаына уулы акчанын ордына шак мындый бичимелден сугуп койгон. Не анайткан дезе, улус энезин бала алдырарга, каруулчык эдерге эмезе айыл ичинде иштедерге алат эмеш пе деп.

Көп улус жуулатан јерде чыбыктап турарын токтотконына кезикте кородоорын ок. Бу бичимелдинг авторын чыбыктайтан тарыскаларды мен акту бойым кезип алала, оны макам канганча чыбыктаар эдим, ончолорына ырада угулып турзын деп, чынгырта-чынгырта, терези сойылганча чыбыктаар эдим.

Карган профессор Мамед Умарович Ташкентте журтап жат. Ол түрк, араб ла жебрен түрк тилдер аайынча жарлу специалист. Ол Ялтадагы ыраак жокто эмди Васильевка деп адалтып турган журтта чыккан-өскөн лө, адазы чылап ок, мында бир кезек ойгө школдын үредүчизи болгон. Эмди, көп жылдар өткөн согында, Ялтада Чүмдемелдин туразына путевка алала, төрөл жерине табарган. Билбес кижипрофессорды унчукпас, түлтүйип ле калган жүрер кижип деп бодоор. Же чынынча болзо, ол таныжарга белен, кокырчы, ачык-жарык ла өскө улуска ажарынкай-килеңкей кижип.

Бис экү кырларды сындай чөйилген Каан орыгыла барып жатканыс. Байла, шак Кааннын орык-жолыла барып жатканыс учун болбайсын, Мамед Умарович меге каанды көргөни керегинде куучындап берген. Мен бастыралык Русьтын каанын көслө көргөн кижиге мынанг озо качан да туштабаганым учун профессор дөөн көстөрим чек багырайтып ийгем.

— Бистин биле ол тушта кандый байрамга белетенгени эмди санаама кирбейт — тунгак койу үниле профессор айтты, — сойгон кучаны тышкары отко бүткүлинче тиштеп салган болгоныс. Бистин тура суунын сырангай жарадында турган. Кырлар өрө жол дезе тураны айландыра таш маннын жанынча өткөн. Жолды өрө-төмөн орус господиндер улай ла өткүлөп, бисти јилбиркеп көрүп туратандар, бис дезе оморды ажыктайтаныс. Эжем кузукту агаштын төзинде байрамнын столын шыйдып, сандырап турган. Адам ла бис ого болужып турганыс, бу өйдө адамнын жүрексиреген үни угулган.

— Каан! Каан! Тизеленгер!...

Кыр өрө атту улус көдүрилип бараткан. Дамалар кеен кийимдерлү, эр улустын көп сабазы военный кийимдү болгон. Омордын төштөринде ле ийиндеринде аксельбанттар, регалиялар ла погондор мызылдашкан. Энг алдында кабардин укту атка минген жеерензимек, өнг-сүр жок кижип барып жаткан. Ол база погонду болгон. Мен оны каан деп бодобой, көп улустын ортодо жардак чырайлу, атрайган азу сагалду офицерди анылап көргөм. Жеерен баштузы адын жабыс таш маннын јаны орто токтодып ийерде, ончолоры база токтой түшкендер.

— Ончолорына тизеден турзын деп айдаар, оморды уткыгар — деп, ол каразымак чырайлу офицерге айтты.

— Мен орустап ондоп јадым, слердин величество, — адам тизеден туруп јада айткан, — слерди уткып, слерге бек су-кадык күүнзеп, бистин байрамдык столыста айылчы болыгар деп кычырып турум.

— Слер байрамга белетенип турганаар ба?! — каан кайка-

ды. — Онын учун мындый амтанду жыт туру не! — Ол оозын солжырайтып, кичинек канкак тумчугыла кейди жыткарып, айтты. — Же, күндүлү айыл ээзи, бис өткүре көп, ого үзеери мен бойымды бойым башкараар аргам жок. — Каан оны уйдешкен кампания дөбн өчөгөндү кылчас этти. Дамалар, ого жарамзып, күлүмзирениже бергендер, офицерлер дезе төмөн көргөндөр. — Слерге, слердин үйигерге ле балдараарга су-кадык ла сүүнчилү байрамдаш күүнзейдим. Слер канайып жыргаарын эм тура ундыбаган болбойоор? — Ол кунукчылду, меге керек дезе неден де эпжоксынып туру деп билдирген, күлүмзиренеле, жастыра айдарынаг жалтанып, кошты: — Саялам алейкум! — Ойndo билдирер-билдирбес кекип ийеле, адын кыймыктадып ийди. Бис ончобыс ойто тизелене түжүп, жүзүн айры кыйгырыштыс: «Алейкум саялам! Алейкум саялам!» Ойndo таг атту улус көстөнг жылыйганча туруп калдыс. Каан, байагызы ла чылап, эн алдында жортуп, тискинди бош салып, колдорын чине жок түжүргөн барып жатты. Бистинг энебис, оозын арчуулла жабып, ыйлай берген. Менинг база та неге де ыйлаар күүним келген...

Школдын урокторынаг, бичиктердег ле кинофильмдердег улам каанныг сур-кебери менинг бажымда эмеш өскө журалган болгон, онынг учун алаг кайкаганду жөткүрип турдым.

— Нени де кошподым. Нени де — Мамед Умарович айтты. — Мен бичиичи эмес ине! — профессордын эриндери тыгырыя берди.

Меге уятту ла эби жок боло берди. Мен Ялтанын клубтарында ол бир лауреат болуп учуп, анда Мамед Умаровичтин нөкөрүн ол жербойыннын кижизи ле болгоны учун жамандап көргүскөн бичигиле улусты кайкадып, колчабыжуларга уткыдып турган ол бир чүмдеечи болгомдый билдирген.

Чындык женген: Мамед Умаровичтин нөкөрине, Крымда партизандардын тартыжузынын башкараачыларынын бирүзине, өлгөн согында Совет Союзтын Геройынын ат-нерези адалган. Бичиичиге дезе не де болбогон немедий! Ол не де болбогон, литератордо ненинени жетире кожуп бичиир жан бар деп көргүзерге чырмайып жат. Ол романды ээчи роман бичип жат, бу бичиктер моко, жүдек те болзо, оларды эмдиге ле чыгарып, мактап жадылар. Чын, онын азыйгы тоомжызына кайа көрүп, эмештен ле жалтанып та болзо, арбап та баштагандар.

Карган профессор шыраны ла жабарлашты көп лө көргөн, жүрегинде ачу-сыс туку качан туйукталып кургап та калза, удурга өдүрим чийеечи туштаганда, кабактары тургуза ла жемириле беретен. Профессордын уур, жалакай эмес көрүжин сезип, бичиичи онын жанынча түргөн, мечик чилеп, өдө конуп, ойndo там бүрүнкүйленип, ол быжыл Ялтада та ненинг де учун иштенип болбой туру деп жарлайла, айлы дөбн ойи жеткелекте атана берген.

Бир катап профессорло кожо Чүмделгинин туразын эбиреде баскындап жүргенис. Ол татарлар ортодо азый ол жердеги жүрүмге бүдери тыг таркаган болгону керегинде куучындады. Онын учун олор ончолоры жер үстинде жакшы керектерди көптөдө эдерге кичеенип, онызын тегеридеги жүрүмде аяруга алгылаар деп иженгендер.

Акча жууп, оны, орустап айтса, богодельнялар тударына бергендер. Кемде акча жок — олор күч жеткедий иштер эткен: жолдор бүркеп, агаштар тарып, жыландарды ла каршулу курт-конгыстарды жоголтып, оору улусты эмдегендер. Тиш кодоротон улус билереер бе канча болгон?! Жакшы эдеринин энг белеп эп-аргазы. Оозыгды ачарга да жеткелегинде, аллахтын магына болуп, сеге бир, эмезе эки де тижинди кодоро тарткылап берген турар...

Мамед Умарович жаан таштардан чогулган стененин жаны орто токтой түшкөн. Стенеге кичинек чорголу плитка чөңүрилген болгон, анда озогы бичимелдин ойгө жарымдай кыркылып калган чололоры көрүнүп турды. Бу чорго до, ол плита да Чүмделгинин туразынын, чокымдап айтса, онын одыра стенезинин жанында жаткылап жат.

— Же бу да! — Мамед Умарович кажы чакта кургап калган чорго жаар уулады. — Бу база мындагы филантроптын ижи. Күүнеер бар болзо, көчүрүп берейин бе?

Профессор эриндерин кыймыктадып, жалбак таштагы бичимелди узак аайлаган, мен десе мындый койрыктардан, чийүчектерден ле тугачактардан кандый бир сөстөр бүдерине ичимде бүтпей, энчигип сакып тургам.

Же сөстөр түней ле бүткен.

«Тонмок жок болгон. Улус суу жогына шыралаган. Агару Исмаил калган. Ол тонмокты райдан бодолду агыскан. Серүүн ле сүйүнчи сыйлап турган аржан агып баштаган. Жолчы, суузынын кандырала, айт: „Онын мөңкү-сөөгине амыр болзын!“ Амадаган санаа жүректин кычырузы аайынча једилген. Онызы ак-жарык јоголор күн ундылбазын! Ибрагим Халил база райга кирзин. Бу тонмок соолбозын. Суузгагардардын суузынын кандырзын, жүректерин сүүндирзин!»

— Бичимелди база өскө филантроп чүмдеген. Байла, ол ло Ибрагим Халил бойын ундыбаган болор. Озогыда укаалу ла уткаалу бичимелди анчада ла бийик баалайтандар. — Профессор санаа-зында эмдиге ле ол өйдө жүргөн болгодый, буурыл бажыт јайкап, билдирер-билдирбес күлүмзиренип ийди: Исмаил, курсагын узанган-ыла азыранган кижги, бу тонмокко акчаны бастыра жүрүми жууган...

Карган профессор унчукпай барарда, бис тымып калган тонмоктын жанында база бир канча унчукпай турдыс. Көгүсте јенил ле ол ло өйдө кунукчыл болгон.

Улустан улуска, керек десе унчукпас ыраак өйдөн до јеткен жакшы керекке туштаганда, көгүсте жаантайын мындый сис коңот.

ТАЛАЙ АРЫ JAHЫHAH УH

MeH түштүктө озогы најымнын айлында амыранып, турк па, араб па радионы угуп жаткам... Талай ары жанында куучындап турган үй кижинин уни араай болгон; тымык кунугыш меге једип, өскө тилди билбес те болзом, меге јарт болгон. Ойndo, база араай, чек ле башталгапы-учы јоктый музыка угулып, комыдап, түниле ыйлаган; билдирбезинен бу күүге кожондогон эр кижининг уни кожлулып, бир ле кеминдеги комыдалын араай чөйип, теңеринин карачкызыла јер-јенесле, талайдын толкуларынын торгыланыжыла, көзнөк алдындагы бурлердинг шуултыла — ончо-ончо немелер ле — тудуш, бой-бойларына шингилгендий сезилген. Таныш эмес кижининг сызы менин сызым боло берип, та кемнин де карыкчалы менин болгон. Мындый туштарда бис, улус, бу ак-јарыкта чындап та бирлик, бой-бойысла тудуш деген сезим-санаа анчада ла иле, јарт болот.

KAЖЫ ЛА KИЖИНИH AЧУЗЫ

Грузиянын өзөгинде Гелати деп јер бар. Мында сындарды ыш бодолду көгөлтирим өзүмдер буркеп, кеп-куучынла болзо, анда бу таланын ойгор жангарчызы Шота Руставели үренген эски академиянын апагаш стенелерин өрө оок јалбрактарлу, көб-кара јиилектерлү өзүмдер, бууштар чылап, өрүлжип, атпактангылайт. Бу јиилектерди керек дезө кушкаштар да јибес эмтир.

Мында ок озогы тымык собор турат. Онын төбөзиндеги крест өйдөг улам бчөмиктелип, онуп калган. Соборды теңерининг телкеминдий аайлап болбос ыраак озогы өйлөрдө Давид-строитель туткан.

Гелатиде ончо неме тымып, токтоп калган. Јагыс өй иштенип, кижининг колдоры эткен не-немеге бойынын сүүнчилү эмес имдерин арттыргызат.

Бат бу сыйсалгыш — је ле деген агаш күлте-көңдөй. Кудайга ла зодчийлердин эземине мүргиирге келгендер ого сыйларын салатандар: аш-тус, јиилектер, кургаткан эт эмезе эчкининг сүдинен јазаган быштак. Күлте курт-конгыска үлтүредип, куштарга ла мөндүрге чокыткан, је эмдиге ле мамонттынг сөбгиндий бырчыт бойы. Көңдөйдинг оозы беш кучактан кичинек эмес, је јазап көрөр болзо, байагы ла кузукту жыраадан бүткен эмтир. Орто Россиянынг бастыра јерлеринде өзүп, анда жооныла, јаан болзо, кармактынг сабына јарагадый бу жыраанын бүткүл аралы канайып мынайып жагыс төс болуп бириге өскөн болбоой? Јер-эненинг сыйы. Кандый бир јерде табылган ла кудайды мактаар деп бого тургузылган кайкамжы.

Сыйсалгыштан ыраак јокто јерге јаан казан көмүлген. Ого

сыйга эжелген аракыны уруп туратандар. Мен онын бистинг ойдө эдилген темир какпагын ачып ийдим. Ол куру эмтир. Түбинен карачкыга сокорып, куу-сары болуп калган бака, чактырган чылап, чыгара секирди.

Мен казанды капшай ла ойто жаптым.

Ару ла бийик теңериде собордын кресттү куполы жайканып турган, коштойында дезе, чек Россияда чылап, бир де санааркаш жогынан таленко кожондогон, баргаада аспандар чыкырашкан ла жерликшиген садта уренчилер уи алышкан.

Соборго араайынан табылу кийдире алтадым. Ол түдүнге карара ышталган эмтир. Бийик куполдон собордын стенелерин төмөн чыктын боро суузы жолдолгон; көөзи какталган ачыктарда ла чыктын сызылып аккан жолдорында фрескалардын үзүктери көрүнөт. Бу үзүктөрдө бирде кудайдын энезинин карыкчалду көзи, база бирде крестке жаба кадаткан кудайдын кайдалган буды көрүнүп келип, агару кийимди жураган будуктардын арузы кайкадып турды.

Мере жартап бердилер: олжочы-моңолдор кийик чүм-яңы аайынча кажы ла православный церкведе аттынг кажааны эдип, мында ок от салгандар. Же Давид-каан соборлорды үргүлжиге турар эдип туткан. Куполдын жабынчызынын алдына ол бир кат корголжын урдурган. Моңолдордын жалбышту отторына корголжын кайылып, ыраак таладан келген олжочылардын үстине кызу жаңмыр болуп урула берерде, оларды агару кудай өч алар жаңмырыла каргаган деп бодоп, моңолдор Гелатидег ырбап качкан.

Грузиндер соборды куды чыккан олжочылар качкан тужындагы бойынча чеберлеп жадылар.

Гелатинин соборынын сүнези карыкчалду. собор бүрүнкүй ле эрикчел көрүнөт, андагы тымык мөңкүлик ле эрикчел. Озогызынын эземи мында кижининг жүрегине карачкы ла соок канадыла араай талбыйт.

Быжарзыткан, же өлбөгөн храмнаг мен чек унчукпай, бажымды эңилткен чыгып келеле, собордын эжигининг жанында калын чулум плитаны жаңы ла аярдым. Ол улустын базыжына элеп калтыр.

Усти килейтилбеген козыр ак плитада грузиндердин саг башка букваларлу бичилмезининг күргемели көрүнөт. Кезик темдектер ле сөстөр улустын чоңчойлорынын тийижине кыркылып калган.

Же грузиндер Давид-строительдинг мөңкү-сөөгининг үстиндеги бичикти кычырбазынаг да билгилеер ле оны күүнзеп көчүргилейт. Көчүрүп тура, олар грузин каан Улу Петрдан мынча да сантиметрге узун болгон, онын учуи онын сөөгиндеги плита мындый жаан деп айдарын ундыбайдылар.

Плитада жайаачы-кааннын сөстөри кезилген: «Бого кирген ка-

жы ла кижн, мен онын ачузын-сызын билнп турайн деп, меннп жүрегнме басып өтснн...»

Эбнреде ончо неме үргүлжнге өчпөс сөстөрдннп оягор карыкчалын тындалап, тыныжын араайладып турганды.

ШАК ОЛ ЛО КОМАРОВ

Јаан городто, мындый көп улус ортодо, кнжн бойын мынайып јангысканзыыр аргалу деп Машенька качан да сананбаган. Город то андый-мындый эмес, је Москва бойы болгон. Ого једерге Машенька туку кнчннектен ала амадап туратан.

Је бат, эмдн сақыбас јанынан јеткен. Төс городко мынайып ла мындый учуралдан улам келернн ол өштүзнне де күүнзбес.

Вокзалдан ла — кресттү машинала клиннкага — анда дезе көндүре ле операционный столго.

Ол јаска, төртөн сегнс јылдын ол уур јазына, јетнре Машеньканын жүрүмн билднрбезнннн ле түргнн өткөн. Школдо үреннп тура, ол медсестралардын курстарын божодоло, јуу башталган ла тарый госпнтальда болгон. Јуу-чактын төрт јылы мындый иште, мындый уур ла кату иште, өткүлеген де эмес — элес эткендер. Качан ол эмеш ондонып келеле, бойын бойы көрөрдө, алан кайкаган: та качан чыдап, одороктон бойго јеткен кыс болуп калган, көстөрднн алдында баштапкы чырыштар кучыйактын изннднй чнйнлнп, мандайда да экн јол тартып, база бнр чырыш јалбак мандайды төмөн экн кабактын ортозыла кезнлген.

Је онын чырайы азыйдагы ла бойы эрү, нек-сакты ла јнп, төрт јылга бнр де катап онду уктабаган да болзо, качарлары ол ло кызыл-марал бойлары.

«Алдырбас — ол бойын токынаткан, — эн учурлузы јуу божогн. Мынан ары жүрүм јаранып баштаар».

Је онын жүрүмннне кубулталар болгононына јуук. Госпнтальды јаап койгондор, онын туразында, јуудан озогызы чылап ок, балдар үреннп баштаган, Машеньканы городтын больницызына операционный сестра эднп көчүргннннн. Јангыс ла башказы: госпнтальда палатанын сестразы болгон, мында дезе — операционный, өскөзн, азыйдаа ла бойы — андый ок аргазы јок, болуш ла јалакай керекснген улус, эбнреде азыйдагызындый ла ак стенелер, ол ло онтулар, ол ло јыт, торолоп өлбөстнн карточка ажыра келнжнп турган курсагы.

Ол оны бойы ок больннцада кезерге ле кнчеерге болушкан кнжнге, јуунын-чактын ач курсагынан ла уур иштен улам кардыннда јзва табылган прокатчнк Лешага барып алган.

Јүрүмдери эмеш ондолып, калашка тойо једннерге јетнре олор

сандыртты-чакты база көп лө көргөндөр. Леша жаңы ремесленний училищеден, бойының толыгы жок — бастыра жуунун туркунына общежитиеде кысталган кижги. Машенька десе жуунун жылдарында туш башка тоскырылган жаан биледен чыккан: агалары фронтто божого, незги жада калган, адазы десе санаазы тутап, кенектердин туразына учураган.

Жаңы алышкан жийттер улустын айылдарын керип, бойларының туразын туткандар. Квастан ла калаштан өрө жүс көрбөй, удаан туткандар. Баштапкы балазын Машенька бойының туразында тапкан.

Онын ла Лешанын жүрүминде ол эн жаан сүүнчи болгон. Же сүүниш эрте болгон эмтир. Иште Машенька, байла, сүрнүккен болгодый, су-кадыгы уйдаган, жаш эт тушта чеберленбеген де болбайдар — соокко өткөн. Онын эмчеги оорыйла, тижиген. Ол, мынанг озо качан да оорыбаган кижги, узак чыдашкан. Оорузы керегинде больницада кемге де айтпаган, комыдабаган. Чек коомойтыйла, сагыш алынарда, эмдеерге орой болды: тижик сенбес болуп калган.

Шак бу тушта Машеньканы арай ла албанла эмес Москвага, атту-чуулу хирургка аткаргандар. Ол онын сол эмчегин кезип салган — өскө канайдар да арга жок болгон. Машенька клиникада жатканча, балазы — онын баштапкы бабыйы божоп калган, эки айлууда өлгөн, карын, шыраны да көрбөгөн.

Машенька айлына, Лешага, бурылып жаткан. Платьенин алдында десе куру жер, онон эмчекле, темигерге жеткелек балазыла катай жүрегин де айрып салгандый. Эбиреде ончо неме андый өчөмик ле эрикчел, өскө улустын ортодо андый эн.

Жүрүмди жаңыдан баштаар керек. Кол эмезе бут жок үй кижги — ол до коомой, жаман немедий, үй кижиге кенек болоры келишпей жат. Же эмчеги жок үй кижги..

Леша, ол какшы, ол оны мындыйга да жектебес. Машенька онын жүрүминде баштапкы үй кижги болгон, же ого чоңгы, жик-жек жогы туштаза, канайдар?..

Машеньканы не де сүүндирбейт. Капшай ла вокзалга жедер керек. Москваны көрөргө, Кремльди аякыктаарга сананган, же учурал андый эмес. Качан-качан өскө учуралда көргөй-аякыктагай база.

А эбиреде улустын көбин! Талай, талай ла бойы — талай бо долду толкуланган, кыймырашкан. Бу улустын ортодо онын эмдеген, госпитальда бутка тургускан да улусы бар ине. Олөр ортодо москвичтер де ас эмес болгон. Бирүзине-бирүзине жолгып, куучыдашкан кижги.

Машенька анайда сананып ла ийеле, тургуза ла бирүзин көрүп, танып ийди. Ол метронын жыңылууш текпижин төмөн түжүп бараткан, Машенька база бу ок текпишти төмөн түжүп браадала, та

не де кайа көргөн — анда десе ол туру, онын кийнинде түлтүйип калган, бир де јилби јогынан јер јаар көрүп алган туру. Жамылу болгодый; шляпалу, чоп-чоғ боро костюмду, колында портфельдү.

А кандый болгон эмеш... Тиру сек! Шырказы да эби јок — јалмаштын үстиде, онын анда сөөги касталган, шырказы иринтип-јыдып турган. Экелер тушта онын јыды бастыра палатага јайылып турган. Је Машенька онон болгойлорды бутка тургускан эмей. Ол күч јок, арыгына куру тере ле сөөк болгон бу кайраканды, јаш баланы чылап, кичееп, шырказына јаантайын јангы бинттер саларга чырмайып, ого бичиктер кычырып берип, курсак үлейтен дежурный болгондо, мүн эмесе каша астамдап берерге кичеенетен.

«Онын өбөкөзи кем эт?» — Машенька эске алынып болбой, кыйналды. Кыйналып турганча текпиш оны алтыгы учына јетиреле, арай түжүре мергедебеген. Кызыл фуражкалу дежурный эмее оны јыгыларга јетирбей тудуп алала, бажын чугулду јайкаган. Серпилиштег бе, чочыганынан ба, је Машеньканын платъезинин алдында, азый эмчек болгон јерде, сыстап баштады; ол оору јерин алаканыла јаба тудуп, вагон јаар мендеди.

Ол вагондо байагы боро костюмду ла портфельдү кижинин кийнинег кийдире секирип, мынайтканына онын ады-јолы санаазына кирет эмеш пе, киргедий болзо, онон: «Слер мени ундыбадаар ба?» — деп сураарга, эмесе ого јүзүндеш база кандый бир сөс айдарым деп бододы.

Вагондо улус јык толо эмтир. Машенька капшай ла тудунатан јалтырууш темир артпак јаар тап эдип, оны ого-бого јаба кыстагылап ийбезин деп јалтанып, артпакка сырала берди — төжиндеги сым јоголголок болгон.

Поезд күүлеп, ичкери болордо, Машенька бектей туруп алып, байагы портфельдү кайраканды көстөриле јоктоп таап алала, ого билдирер-билдирбес күлүмзиренип ийди. Је ол ло тарый ол операциянын кийнинде эмди кандый куу, јараш эмес болгонун эске алынып, күлүмјизин капшай ла өчүрип ийди. Је бу гражданин оны көрүп ийген, онын уйкуга ба, айса өскө немеге бе тижип калган көстөринде кайкаганы сезилди, ол эриндеринин учтарын тыйрыйтып, туура баштаңды.

Эриндеринин бу кыймыгын (азый оло ачудан тыйрыйатан, эмди десе — јескиненине) Машенька бу шак ол бир шыркалу киж болгонун танып, фамилиязы да сагыжына кирди — Комаров!

Је адын эске алынып болбоды. А билер болгон ине, билер болгон — ол ого калганчыда адресин де арттырган, онын самараларына каруу берип турзы деп сураган. Је јуу тушта быянзыганына јинт, кеберкек сестрага санаазын салган, бичип, ундыбай јүрзин деп сурагандар ас болгон эмес.

Көбизин ол, олор госпитальдын бозогозын ла ашса, ундып са-
латан. Комаровты десе та нениг де учун удаан ундыбай жүрген.
Айса болзо, ол уур шыркалу болуп, госпитальда узак жатканы учун,
оны бутка тургузарга, көп ийде-күчти ле жалакайды берерге келиш-
кени учун. Кунукпас, эмеш ондолгылап ла келзе, жүзүн-базын баш-
тактанар-кылынар солдаттар ортодо Комаров төп, jobош болгоныла
ыңыланган. Ол жакшы айдып билетен, көп бичиктер кычыратан, ачу-
га-сыска чыдамкай болгон. Сестралардан ла нянялардан кемзинип,
бсклбрине тагдырарга бербей, жерге ле отулары жанынан чыдажып
туратан.

Айрылыжар тушта Комаров Машеньканын колун окшоп, оны-
зыла оны чек кемзиндирген. «Мен, Машенька, слерди качан да, ка-
чан да ундыбазым!»

База та нени де айткан, Машенька оны өкпөөрип кучактай ала-
ла, жаагына окшоп, килеп ыйлай берген — ого ол өлүмнөң бойынын
балазын аргадаган деп билдирген.

А эмди, андый база болотон ок туру не, анча жылдыг бажында
ол ло Комаров! Машенька оныла көстөриле база катап жолыгарга
кичеенди, көстөри туштажа берерде, көрүжиле: «Же танызаар мени,
танызаар» — деп жайнады. Же Комаров база ла туура баштанарда,
Машенька кунукчыл үшкүрип ийди: «Мен, байла, ойинег өткүре
кубулып калган...»

Бу өйдө поезд токтой тушти. Машенька темнр арпактан ту-
дунарын ундып койгон учун Комаровтын үсти орто антарыла бер-
ген. Же ол, мындый көп улустын ортодо жорыктаарга темигип калган
кижи, оноң эпту кыйып ийген. Машенька учуш бажында онын соок,
бийиксү көрүжин көрүп калды. Москвичтер төс жерде, алаатып, ого-
бого түртүлип тураачы деремненин улузын мындый көрүшле көрө-
гө темиккилеп калган. Машеньканын база бир көрүп калганы —
ол Комаровтын ээгинин алдында экинчи ээк болчойып клееткени,
онын жескинген эриндери ле жакшы, өйлү-өйинде ажанып турган ки-
жининг килег ле эмеш калбайып калган жаактары болды.

Комаров эжик жаар ууланарда, Машенька ол эмди жүре берер
ле кыймырашкан улус ортодо жоголып калар деп жалтанып, оны
өзолор деп шүүнди. Ол куучындажарга тидинип, улус ортодо сы-
зылыжып, Комаровко жаба једип келген. Бу өйдө ол оны азий эмчек
болгон, эмди десе арга јок азатпай бодолду вата јапшынган тужы
орто кенейте чаканагыла түрттүрип ийди.

— Бойыннын алдын көрүп турар керек, албак!

Машенька Комаровтын бу каныккан кыйгызын угуп калган,
је нени де көрүп болбой барган — көзинде карачкылай берген.

Ол ло, эмезе ээчий станцияда — онызы Машеньканын санаазы-
на кирбейт — ол таралжып, вагонноң чыгала, станциянын толыгы

јаар буттарын жүк тынду жылдырып жеделе, киосктын ба, телефоннын будказынын кийнине жажынып, стенеге јөлөнблө, ачынганына, сызына ла база та неге узак ыйлап турган. Энезин јууп салган кийнинде баштапкы катап ыйлаган. Машенька көстин жажын бачым төкпөйтөн: госпиталь көстин жажын кургадып, кадырып салган болгон.

Ойнодо ол Курский вокзалга једип алып, Уралдагы төрөл городы јаар атана берген ле мында өбөгөни Лешала кожо эмди де јуртап, азыйдагы чылап ок, больницада иштеп јат. Јангыс Москвада ол база катап бир де болбоды...

Комаров бу сөстөрдү кычырзын деп сүреен күүнзеп јадым. Ак-јарыкта мындый өбөкөлү улус көп, јангыс Москвада, байла, мунан ас эмес. Айдарда, ого эске алындырып берейин: слер Чусовой городто темир јолдын јанында турган тогузынчы школдогы 2569 номерлү госпитальда јаткан шак ол Комаров. Ол тушта 1942 жыл болгон. Слерди ол кату ла ач жылда кызыл-марал јаактарында ойды-чактарлу, јалакай медестра Машенька жүрүмге буррган. Россия андый улуска байлык ла олордын шылтузыла эмдиге эзен-амыр.

ТУРА

Бистин Русьта јер-тенери бүткениненг ала јолдор, вокзалдар ла пристаньдар сайын салымга јаман көрдирген кенек-бүксек эмезе солжыр, жүзинде јаан сорбылу, база бирде арсак тиштерлү өнг-сүр јок эмеендер јошкындап жүргүлейт.

Айла мындый эмеен кыйалта јоктон бала эчиткен турар. Балазынын кирлү талтак буттары үлтүреген чуу-оромыштан көрүнип калган, эл ортодо бойын бойы јылыйткан энези кирлү балазын баайлап-умчылап, улуска ла кудай јайаган ак-јарыкка моко ло кыйгас көрүп салып жүрер. Кыйалта јоктон боп-бошпок, чарбак, чоп-чон балазы ак-јарыкты јилбилү ајыктап, кара калаштын кадарын эмезе сабарын соруп, чимирик-чилекейи јаакка јаба каткан да болзо, ачка-јутка алдырышпаган, омок-шулмус ла бойы болор.

Бистин кажы ла јерде кандый-бир шокчыл күлүк табылып, мындый эмееннин бары-јогын јийле-ичеле, бойын көчөлөндиреле, табыш јогынан кача берер. Байагы бараксан эмеенди квартиразынан сүргүлеп, домработницазынан ба, бала аларынан ба јайымдап салгылаар. Ол тудунчагын жүктенгенче тенип-јожып сала берер. Оны ончо ло јерде кыйыктагылап, очередьтерден чыгара ийдип, айткылап-шоодып тургулаар. Ол дезе унчукпас, балазын ла бойына там тыныда јаба тудар.

Андый бир эмеен Чусовой городто база јуртаган. Ады онын Шура болгон. Кулагы јетире укпас учун, онын тили де јарт эмес болуп, бойынын адын санг башка айдатан — Тура.

Тура база балачак-уулчак тапкан. Ол менин балдарымла кожо балдардын садына жүрген. Мен шак бу тушта Тураны ла онын уулын эмеш жууктада билип алгам. Уулчагын чыдадып аларга, жүрүмге алдырышпаска, бойын бойы бош салбаска, ол канайып чырмайганын көргөн болзоор.

Тура сопогтор эдер артельде техничка болгон, уулчагы чыдап келерде дезе анда-мында үзеери иштерге кирип алган. Городло ол базып жүрбеен — учуп жүрген, же иш эмди оны жаба баспай, карын көкидип, көдүрүп тургандый болгон.

Тураны ол карынду болгоны учун азый жаман көрүп, сөгүп-айткылап тураачы улус эмди оны иштенкейи-шыраңкайы учун, кыс туштагы кыйгазы жоголгоны учун тооп то баштагандап.

«Тура! Тура! Тура!» — деп, садикте, магазинде, оромдо угулып турган.

Уулы да оны эне дебей, жаштан ала темиккени аайынча Тура дейтен. Уулчак чөрчөкчил, өчөш болуп өскөн, энезине кыйгырып, жерге тееп, үкүстеп туратан. Тура дезе ого жарамзыыр аайын таппай, бажын жайкап, сандырап-шакпырап туратан. Ол базазын сүреен кичееп, ого талайчылардын кеп-кийимин, бескозыркалар, кызыл сандалиялар — күчтү-аргалу улустан көргөн лө модный деп бодогон ончо не-немени садып берип турган.

Демонстрацияга Тура жаантайын уулыла кожо жүретен. Оны кол бажына көдүрүп, албатыны уткыган жербойынын жамылулары турган трибуна жаар көргүзетен. Онын чырайы андый сүүнчилү болуп, ол байрамга андый тын кудурып-өкпөөрип туратаны учун мен бастыра городтын улузы ортодо онон ырысту кижини көрбөгөм.

Айлар айланып, жылдар жылыжып өткөн, Тура дезе арып-чылаарын билбей, уулын чыдадып-көдүрүп ле келеткен. Уулчагы школго жүрүп, улус көзинче энезинен уялып баштаган: энезинин кийими де жүдек, ижи де кирлү, куучыны да жарт эмес деп.

Билер улус Туранын уулы чыдап келеле, энезин таштайла, кайда-кайда жүре берер, энезин базынар, жаман көрөр деп белгелеп баштаган.

Керек чынынча кандый болорын кем билер оны? Айса болзо, өскөрт дө болор эди. Же бир катап жайгыда Тура уулчагыла кожо Ермак деп белтирге мешкелеп барган. Мешкелер арбын туштаган, кайра арыган-чылаган, тымык барып жаткандар. Уулы эки каламаны экилезин тудунып алган. Ол энезине жаңыс улустын көзинче кыйгастанып туратан, көстөн көскө артканда, киленкей-ажарыңкай болотон, оны ачындырбайтан.

Же бот, олор мынайып, оны-мыны куучындажып, жүргүлөп ле отурганча, кенейте күкүрт башталып, жалкындар элестеже бергендер. Уралдын күнбадыш келтегейинде күкүрт-жалкын сүреен кор-

кышту болор. Бир жалкын Туранын уулына тийген. Уулчактын төжинде, чамчазынын карманында, калаш кезер бычак жаткан. Жалкын шак бу бычакка тийип, уулчактын көксин жүрегине жетире өртөп барган.

Күкүрт калапту ла түрген болгон. Кара булут учуп келип, жалкындарын жалтылдадып, жерди ургун жаңмырыла удаан эмес сабайла, сынды ажа берген.

Тенери көгөрүп, күн оноп жаркынду чалыган. Оромдорло шулмус суучактар агып, агаштардан сүүнчилү тамчылар тамган. Арбүткен килинчектү керекти эдип койоло, ийдичек чилеп, куйругыла жылбындап, күлүмзиренип, каткырып турган...

Тура көк-мөөн көпкөн, сыңар сандалиялу барып жаткан. Ол кызыган жерге жыланаш будын өртөдип тургандый, калактап турган:

— Уой! Уой, уой...

Ол мынайда барып, кайда да жоголып калган. Жок, ол городтон барбаган — уулынын сөөгинин жанында арткан. Же эмди ол кандый да билдирбес боло берип, жүрүмдө, сууга тус чылап, кайылып-чейлип калган. Ол оромдордо көрүнбей барып, Туранын табышту үни магазинде, садикте, тышкары угулбай барды.

Ол кайда-кайда көрүнүп те келзе, мендеп, чедендерге жапшынып, жажынып, түрген жоголо беретен.

Артельдин сапожниктери Тураны килеп, ого чүми жок соот табып бергендер — ичерге үредип койгондор. Бу керекке темиккелек Тура бойынан ла улустан кемзинип туратан.

КАНДЫИ ИЧИКЕИ ТАҢ!

Тышкары бүрүңкүй. Жабынчылардан тамчылар тамат. Жодралардан база тамат. Көзнөктөр боро карга шыбалаткан. Ол шилди төмөн табылу жылбырап, рамдарга жапшынып, көөп турат...

Үйе-сөөктөримнин сысташканын! Ах, үйе-сөөгим кандый тыг сыстажат! Же турар керек. Турар ла иштенер керек.

Таң жарыган. Ончо улус иште. Меге база иштенер керек.

База кичинек, бир ле эмеш жадып ийейин...

Мен тыштанар арганы иштеп алган эмезим бе?

Же кем нени иштеп албаган эди! Кем тоологон? Турар керек. Турар! Турар!..

Ол ло чыкту таң, жок, таң да эмес, боро, шүлү күн, чыктаң ла соок жыбардан сызылып чыккан күн. Жодралардан азыйда ла бойы тамганча. Көзнөктин алдыла үлүш атту Федор таай ферма жаар өтти — ол жыду силюс тартып барат.

Мен каламымды чаазынын үстинче жылдырадым. Федор таайдын да, аттын да, менин де иштеер күүндериң жок.

Je жолдыктар чаазынла там түрген желгилейт, көзнөктин алдынча куру чанакту ат база желип өдөт. Желет, бышкырат — жылый берген.

Айса болзо, эртен айас таң адып, сөөктөрүм сыташпай барар. Олор эмди де эмеш араай сытажат.

КАНЛА ЖУНУЛГАН БИЧИГЕШ

Предмостный оромдо меге уужалган пиджакту кижн түртүлди: — Сегис акча, — тунгак үниле кыркырайт. Айылга једип аларга... — Меге кызыл бичигежин сунат. Лаптап көрзөм — кенектердин биледи. — Сегис акча. Је, он! — бичигежин сунат ла сунат.

Алгырып чыгарга санангам: «Сен кемди уйатка салып јадын? Нени уйатка саладын?»

Је темей неме. Ондобос. Јаңыс ла такып-такып, манзаарып айтканым: «Сен не? Канайып туруң?..»

Менин бойымнын төжимде кенектердин бичигежи јадып јат — эң коронду ла эң карам документ. Мен оны каа-јаа ла чыгарып јадым — бис ас артканыс. Удабастан бичигештер де, јуунын кенектери де јоголып калар...

А бу күрүм улустын јүзине бичигежин сунганча, кандалган бичигиле улустан аракыга акча суранчыктап јат.

Уйаттузын не дееринг, о кудай!

СУМЕЛУ КЫСТЫН СУУЖИ

(Уч ойынду лирикалык комедия)

(Улалганы. Бажы «Торко жай», «Алтын күс», «Тан чолмон», «Бай терек», «Чанкыр Кадын» жуунтыларда)

УЧИНЧИ ОЙЫН

IV КӨРГҮЗҮ

Ол ло улус Феннса өскө көзүнөктө көрүнөт.

Белиса

Бараксан көбркийди сени!
Барып көрөйин. Шкафта ла кладовкада
Бар немелер чексиркек күүнеерге
Жарабас болор. Эртеңге жетире сакыгар.
Эң артык аштарла слерди күндүлеерим.
Кандый вареньени слер сүүйдигер?
Канайда кайнат жадым, билген болзогор.
Персиктен жииреер бе? Ол кайкамчылу!
А черешнядан кандый? Ол мөттий тату.
Нениле күндүлейин? Не аш белетейин?

Эрнандо

Аа-жок тың шакпырабазагар анда.
Ас-мас эт ооктоп, жыды жараш болзын деп,
Петрушка өлөң кожоло, артканын ич-карын эделе,
Ару болзын деп ичегелерди жак-шы жунала,
Оны ончозын кааргышка салала, отко тургузып ийеер!

Белиса

Күүнеер саң башка эмтир. Же, андый болзо,
Аш-курсак ару да, жулукту да, арбын да,

Алып жиирге макалду да болор.
Сөзим берип жадым.

Э р н а н д о

Казан азаачы бойы кандый эпту эмеш.
Амтанду да, жулукту да деп, база сөзим бер жадым.
Күндүзүн сакып, энчикпей эм жадым.

Л ю с и н д о

Кокымай танманын кокырынан
Жүзүн кызарар.

Б е л и с а

Кандый ич-карын каарарым эмеш!

Э р н а н д о

Кап ла этсем, ажырып ийерим.

Б е л и с а

Ашта слердин күүнеер андый ба.

Э р н а н д о

Жаан сөстө жажыт жок эмей.
Тул эмегендерге жапшынып жүргенде,
Аш-курсакта да чексиркебе. Бир сөслө,
Ич карын да амтанду аш эмей база.

Л ю с и н д о

Бери улус келип жат!

Б е л и с а

Анда кем унчугат?

Э р н а н д о

Эдренги Эрнандо эмей база!

Б е л и с а

Эдренги эмес, тирү эдү ине ол.

Э р н а н д о

Эйе, чын, көрмөс ине, жалчы эмес,
Бери улус кел жат. Слерге бүгүн түнде
Жакшы түштер күүнзеп турум, сеньора!

Белиса
Слерге де база анайда ла ок!
(Барат.)

Люсиндо
Ой, арай. Меге барар керек.
Бисти көрүп ийбезин. Же жакшы болзын, көөркийим.

Фениса
Жаманым ташта,
Же, кудаы ла, кандый куч айрылыжарга.

(Эрнандого)
Кандый сен макалду калыраштын.

Эрнандо
Энегле экү эп-жөп эрмектештис.

Люсиндо
Же эмди баралы. Акыр, сен
Кандый курсак жакыган эдинг? Амтанду болбайсын.

Эрнандо
Каарган карын-ичеге жакыттым.

Люсиндо
Кандый да аамай күүндү болтырын.
Каарган ич-карын! Канай мыны таптын?

Эрнандо
Каарган такааны слер сүүген болзогор,
Карын-ичеге де меге макалду ла.
Херарданын туразындагы бир кып

V КОРГУЗУ

Дористео, Херарда
Херарда
Окпөөргөнимнег мен өлзөм дө, ас.
Ол чын эмеш пе? Айса төгүн неме бе?

Дористео
Акту бойым да тын аланзыйдым.
Ол кече мениле туштажарда,

Бойынын жарабас кылыгынан корколо,
Мени мекелеген ошкош:
Ол, жарт ла, эжемле кожо болгон!
Онын адазы удабастан
Фенисаны бойым аларга тургам деп,
Ол тушта биске айткан ине.

Херарда

Айдарда, онын адазы дезе
Слерди сүүштен бажын таппай калган ла
Аа жок тын ачынган деп бодогон эмтир.

Дористео

Мени бе? Ненин учун?

Херарда

Эки најыны жөптөштирерге амадап,
Фенисаны бойынын сыргалжызы деген.

Дористео

Чек аайлабай турум.

Херарда

Аайлабас мында не бар эмеш!
Онын адазы слер экүни
Фенисанын учун өштөшкөн дейле,
Слер экүни ачынышпазын деп,
Фенисаны бойынын сыргалжызы деген.

Дористео

Аа, андый туру не, жаңы ондодым.
Слердин айтканаар чын болор.
Же менин ак-чек адым уйатта.
Быжу темдек керек бого бүдерге.

Херарда

Мен де база анайда санандым.

Дористео

Бир түймедүлү санаа өткөн,
Же мен ойто ло түймейдим, коркодым.

Херарда

Фенисаны ол сүүген бе, жок по деп,
Тургуза ла эмди билерге тураар ба?

Дористео
Тургуза ла билейин деп!
Херарда
Андый болзо, Фенисага баралдар.

Дористео
Канай баратан? Канай тураар слер?
Уй кижиге мындый суракту
Уйалбай бис не деп киретенис?

Херарда
Мен турага кире жүгүрерим,
А слер десе шпагала жагып,
Менин кийнимнег атыйланган киререер.
Көстөрүмнүн жажын төгүп, сыктап,
Слерди менин өгөөним деп айдарып.

Дористео
Онын кийнинде не болор?

Херарда
Бу тужында ол мени токынадып,
Бойынын айлында арттыргызып алар.
Онон мен ого карыгып, ыйлап,
Люсиндоны сүүгем деп айдарым,
Онын учун өгөөним мени
Күнүркейле, өлтүрерге сананган деерим.
Анайда бис эку куучындажып,
Кемди Люсиндо сүүгенин билерим.
Ончозы биске ол тушта јарт болор!

Дористео
Уй улустын сүмелүзин үстүги кудай билгей!

Херарда
Эмди баалап билдеер бе оны?

Дористео
Оны не айдар! О, уй улус — ол уй улус ине!

Херарда
Кем бистен сүмелү бүтти эмеш?

Дористео

Je түрген барактар!

Херарда

Качан бис экү жагыскан ла артсабыс,
Канча жажыт бар — ончозы чыгарылар.

Дористео

Сүүген ле, күнүркеген үй кижинин жүреги
Жотконду талайдан да коркышту ла жеткерлү.

Белисанын туразында бир кып

VI КОРГУЗУ

Капитан

Мен чек билбегем! Билген болзом,
Кару уулымла айрылыжар бедим.

Белиса

Чын, чын, ол меге күүнин ачкан.

Капитан

Айдарда, керек тойго жеткен болзо,
Актү күүнимнен ырыс слерге күүнзейдим.

Белиса

Je слердин кату жакылтагар аайынча
Мадридти таштап, ол ырбаар учурлу.
Ол тушта канай мен ырысту болотом?

Капитан

Ол слерди мындый тыг сүүген деп,
Озолодо мен билген болзом,
Онын мындый төп, керсү болгонун
Алдында аайлап сескен болзом,
Актү бойым ачык-жарык санаалу
Алыштырар эдим слерди туу качан:
Тойдын кудайы Гименей өрөкөн
Бириктирзин слерди жажын-чакка.
Кижн кайкаар: слер экүдин жүрегеер
Жажын-чакка кожо согулза,
Азырап алган бойымнын уулым
Адазы меге адам болор эди.

А менин јиит, јараш эмеениме
Ол дезе катыйга — уулы ла адазы!
Эки кат төрөгөн бис болор эдис!
Андый сан башка салымду билебис
Ак-јарыкты кайкадар эди!

Белиса

Је слердин уулаарга берген јакылтагар
Јеткерлү кара санаага тунгей эмес пе?
Люсиндоны тургуза токтодыгар эмди!
Капшай барыгар, сеньор!

Фениса

Чындап та айтпаза, јаргыгар кату,
Кару уулаарды не мынай кыйнаар?

Капитан

Кей-кебизин кылыгы учун эмей.

Фениса

Айса болзо шылтагы күнүркеште?
Андый коркышту не кородогоноор?

Капитан

Андый эмес ле, је онын бажы
Толу кей санаа ине, сеньора.
Мадридте ого јадарга јеткерлү.
Бу јуукта ол Стефания деп,
Бир тул келинди тыг сүүгенин уктым.
Калаптанган эки күлүк уулдар
Дуэльде Люсиндоны өлтүрерге сананган.
Ол тушта мен учурап, болушпаган болзом,
Олор оны өлтүрип те јастабас.

Белиса

О, кудај ла кудај! Бу чын эмеш пе?

Фениса *(туура)*

Адазы чынды айдып туру эмеш пе?

Капитан

Ол тушта мен оны андый деп бодогом,
Је эм көргөндө, андый эмес ошкош.

Ол слерди сүүген эмей. Оны канай ундыдым.
Жаманым таштагар. Мен ого барайын.
(*Жүре берет.*)

VII КОРГУЗУ

Белиса, Фениса

Белиса

Мен мынайда божоор деп чек бодободым.

Фениса

А мен дезе арай талеербедим.

Белиса

Айдарда, ол өскөни сүүптир.
А мен аамай, айла ого бүткем.

Фениса

А слерге оноң не? Слерге не түбек,
Ол кокырлаар деп сананган болзо?
А мени канай төгүндеген эмеш!
Карыырдын карыганча, өлөрдинг өлгөнчө
Мени сүүр болуп ол чертенген.

Белиса

Неме?

Фениса

Бу ончозы төгүн деп айдып турбай.
Бутлегер бого. Оны капитан
Калас јерге күнүркейле, тапкан не.

Белиса

Калас күнүркейле? Кемге? Јок, јок!
Канай ол мениле кокырлаар болды.
Кайда, тура дөөн кем де кирди ошкош.

Фениса

Анда эжик ачык, эне.

Белиса

Өскө көөркий ол таап алган болзо,
Көндүре Лиссабон дөөн тайылзын капшай.

Херарда кийдире жүгүрөт, онын кийининен шпага
тудунган Дористео.

VIII КОРГУЗУ

Ол улус, оноң Херарда ла Дористео

Херарда

Калак-кокый! Болужаар! Аргадагар!
Калжу таңма мени өлтүрөргө туру!

Дористео

Кем сеге болужар деп, кей санаалу кадытка.

Белиса

Сеньор, токтогор, эмеш тудунаар!

Фениса

Оны не өлтүрөргө турганаар?

Херарда

Мен кей санаалу ба? Кем сеге айтты?

Белиса

Калак ла калак! Же токтозоор, блар.
Токынап, эмеш сананзаар, сеньор.

Дористео

Жажы жаан тоомжылу кижини
Алдымда эмди көрбөгөн болзом,
Жүрегин өткүрө сайар эдим, сеньора.

Херарда

Жүрегим өткүрө сайзан, анда бойың болгой.

Дористео

Ойто ло жылбындап турун ба, түлкү?
Жарамзыба меге, үлүүңди берерим.

Фениса

Мени сүүп турган болзогор, килезеер,
Күнүркей-күнүркей күн көрбөй барганаар,
Жеткердү кылыгаарды желбис баштаган.

Белиса

Бого слерге артарга јарабас,
Кайда мениле кожо баралдар.
Анда ончозын айдып меге беререер.

Дористео

Ончозын мен слерге, јаан кижиге, айдарым.
Ол тушта, байла, кородогоным чечилер.
Айдарга да уйатту, кандый мен төгүндеттим.

Белиса

Дамагар слердин кызымла артсын.
Эменеердин ады кем болор?

Дористео

Эмеенимнин ады Стефания.

Белиса ла Дористео жүре берет.

IX КОРГУЗУ

Фениса, Херарда

Фениса

Је, кудайга баш, јаан јеткерден айрылдаар.

Херарда

Эдимнин тыркыражы эмдиге токтобойт.
Эмди кайдөөн барайын, ой, калак?

Фениса

Коркыбагар, сеньора, токынап, куучындагар.

Херарда

Калак ла кокый, кайран сеньора,
Кижиге буурзак, киленкей көөркий,
Күчим јеткенче ачуум айдайын:
Ады-чуузы чыккан Бургос городто
Ада-энемле кожо амыр мен өскөм.
Оног билебис Мадридке көчкөн.
Ада-энем карып, божогылап калган.
Аргалу чакту, јөөжөлү јатканыс,
Јаш туштаг ала јажуда мен јүргем,
Анайда айлымда ырысту јүргенчем,

Жаан энчи аларымды билеле,
Байагы эр кижн мени кудалаган.
Ол кижиде күүним жок то болзо,
Албан-күчле мени ого бергилеген.
Кару эмес кижиле кожо журтаары
Кандый кыйын-шыра — оны билген болзоор!
Карачкы санаалу канчазын жүретен,
Канча катап өлүнерге санангам.

Фениса

Анай айтпагар, калак!

Херарда

Кандый шыраны мен көрбөдим эмеш!
Кандый да кату, уур жүрүм болзо,
Христиан жаңду үй кижн
Бойын бойы өлтүрерге сананат эмеш пе!

Херарда

Сеньора, слер оны кайдан биледеер?
Казыр жүректү калжу кижиле
Канча жылга кожо журтаган эмезеер.
Эртен-эңир онын соок чырайына
Эди-сөөгөөр жымырап көрбөгөнбөр ине.
Өгөөнимнинг кылыгы жүрегим жиген,
Күзүреген үнин угар да эмезим.
Канча кыйынды оног мен көргөм.
Карыгып, чалдыгып, өлөр жастагам.
Же бир катап оромло барадып,
Коо сынду кеен офицерле танышкам.
Кеберкек чырайлу жаш офицер
Бастыра жүрегинен мени сүүген,
Караңууй түндий ырыс жок жүрүмим
Онын сүүжи жарыдар деп бодогом.
Оног алты ай ла ырысту болгоныс,
Жүрүмим музыка ла кожондый болгон.
Оног өгөөним серенип баштаган,
Канча кирелү ол бисти кетеген.
Оны билеле, Люсиндо көөркийим
(Офицердин ады Люсиндо ине)
Кенерте чек кубула берген.
Алдында мени кандый тың сүүген,
Эмди мени кыйып, качып турар болгон.

Оног бүгүн угар болзом,
Ол өскө кижн сүүген эмтир.
Кандый да Фениса деп жараш кысты
Алала, журт төзөөргө турган эмтир.
Ачынганымнан арай өлө бербегем,
Ойто ло кыйын-шырага бастыргам.
Жүк арайдан эмеш ондоноло,
Оны бедреп жүгүргем ине.
Мыны билеле, өгөөним калжуурып,
Кийнимнег ары сүрүшкени бу.
Төгүнчи Люсиндомды менег блааган
Ырысту Фениса кайда да мында
Садтар оромында журтаган дешкен.
Айса болзо, ол кайда да жуукта.
Эмди Люсиндо кайда болор деп,
Жаңгыс ла онын айлында эмей.
Айтсагар, сеньора, слер оныла таныш па?
Билер болзоор, алдаарга жайнайын:
Кем ол болор — жартын айтсагар.
Акту мени өлүмнег айрыдаар,
Эмди тын-жүрегим аргадагар.

Фениса

О кудаи ла де! Ол слерди, айдарда, сүүген бе?

Херарда

А слер ого туштаганаар ба?

Фениса

Айдарга мыны кандый ачу,
Ол, чын, мениг таныжым болгон.

(Оног арыгызы келер жуунтыда.)

Виктор Ащеулов

МЕН — КОЙЧЫНЫН АЙЫЛЧЫЗЫ

Кажы ла койчыга мен киредим,
Кажызына ла мен нажы деп биледим.
Кажызына ла кирзенг, чегенле күндүлеер,
Карындашсып, түн кирзе, ол түнедер.

Качан атанзан, чыйрак ат та берер,
От то жанына отургызып эрмектежер.
Оноң наҗылык канза бис тартарыс,
Јүрүмис, ижис керегинде куучындажарыс.
Күйгек түрген јоголорына иженип,
Коркышту јааш жааган болзо дежип,
Космонавттар жыл бажында айлына
Капшай жанатан болзо деп балдарына.
Кабырган койлор, түней ле, бай түкти
Кыркыза, берер, сүүндирер јүректи.
Чамалдың јанында ГЭС-ти эдерине
Чагыс једер дегени тегин эмес ине.
Јай да билдирбей түрген өтти.
Койлорды өзөккө түжүрер ой јетти.
Удабас ла карлап, соок түжер,
Уйуктайт айылда ончозы, је бистер
Көгүстен куучындажадыс,

куучындажадыс.

Катап ла аякка изү чай урулат,
Канзадаг ыш кыйбыып јайылат.
Јүректен уткыган бу теленит койчы,
Кайкайдым мен: сүрекей куучынчы.
Кырларда канайда јүрерин ол билеу,
Канайда јолдор өдөр, эртеден айдып берер.
Тан адарда, чачы кажайган бу өрөкөн
Арташ јерлерле, терен бүктерле өткөн.
Ак башту туулар бажынча барган
Артыбашка јолды көргүзип, алкаган:
«Јолың сенин ырысту болзың, айылчы!»
Айттым: «Эзен болзың, күндүлү койчы!»
Түниле ол јүрүми, ижи керегинде айткан,
Менин де сөзимди ол соныркап уккан.
Чын, бу туштажу мени сүүндирет:
Мени түйметкен сурактар оны түймедет!
...Алкыш слерге, көчкүн укту улус!
Јажын-чакка слер иштеңкей, наҗылык, ус.
Бис ончобыс бир орооннын балдары,
Наҗылыгыс учун бис бүдүмчилү бололы!

ЭН АРТЫГЫ

Неге меге город Ливерпуль?
Женева, Лондон, Осло меге не?!

Ончозынаг эрке сен меге, Уткуль,
Артканы жангыс ла онын кийнинде.
Неге мындый жүзүн жараштаг
Жүрекке өскө ороондорго учар?
Эбире тымык... Ала жаштаг
Энчү жерди кайдаг табар?
Чөлдөр дезе — бойынын чөлдөри!
Чөкөтпөс, кару бойынын тымыгы.
Талай ошкош — жеристин көлдөри,
Жүзүн балыктар — онын байлыгы.
Таг келзе — бойынын тагдагы.
Түжине куштар үни жагыланар.
Күн ашса — бойынын ажыжы,
Кижиге кайкаар жараштар ачылар.
Жер ле тегери бириккенине жетире
Жалаңдар, көрзөң, алтынла жалтырайт.
Кадын суум агат, эбире бедре,
Амазонка суудан жаман ба ол, айт?!
Телекейде кажы ла жер таныштый,
Быстрый-Исток, Плешково, Сростки,
Бистин орус ак кайыңдый,
Меге ле эрке, кару журттар эди...
Неге меге Рим ле Шанхай,
Не меге Женева, Лондон, Осло?!
Ороонымды сүүйдим, мындя Алтай,
Онын кийнинде артканы болгой ло!

БЕШҮҮЛДЫКТЫҢ ОЗОЧЫЛАДАРЫ

Акча Чамаев

УЧ КАИРАЛДЫҢ ЭЭЗИ

Чанкыр деп өзөк. Аралдын жаказында турган узун двор, эки кыпту тура ла эски кажаан — Кара Тодошевич Урматовтын кыштузу. Турлуга једип келзеес, Каранын уулы, Борис, туразынан чыгып, биске удурла базып јакшылажала, айыл дөөн кычырды.

— Адаң айылда ба, Борис?

— Јок. Мишкин Петекле кожо чибининг бүрин белетеерге барган. Тукү эртен тура.

Каранын үйи, Сүндей, кату өдүктинг угын чүмдеп отуру. Эзен-амырды угушкан. Сүндей ийне-учугын жуунадала, печкеге от салып, айак-казаныла калырап, курсак азып баштады.

— Слер Каранын келерин сакыыр улус болбойоор. Мен айылга барып арба-көчө кайнадып ийейин, удабас ла Кара једип келер — деп, Сүндей айдала, турадан чыгарда, бис экү — мен ле совхозтын ветичизи Кузей Иванович Юнов — бу нак ла иштенкей биле керегинде нени билеристи, олардын јадын-јүрүми керегинде табынча куучындажып отурдыс.

...Ада-Төрөл учун Улу јуу башталар өйдө Сүндей ле Кара он јашту оок балдар, олар экилези Кырлыкта чыккан ла чыдаган. Сүндейдинг адазы 1941 жылда күскиде черүге атанган. Он јашту кызычак уй саап, бозу азырап, ажы-тузы коомой жылдарда сыйындарын ла карындаштарын энезиле кожо чыдадып салган. 1951 жылда Карала кожо айылду болгон. Алты кыстын ла эки уулдын энези I ла II степеньдү «Материнская слава» орден, јакшы ижи учун көп Күндүлү грамоталар алган. Ачык-јарык ла албаты ортодо тоомјулу Сүндей эмди де иштегенче. Ол Каранын бастыра баштанкайларынын чындык болушчызы, јакшынак јөмөчизи.

Өй деп неменин өдүжи түрген, суунын агынындый. 1953—1954 жылдар кечеги немедий сагыжыма кирет. Бис, јажы јетпеген јиит уулдар, Татакы, Тонмок-Суу деп өзөктөрдө аттын косилкаларыла өлөң чаап туратаныс. Эмдик тайларга, кызыр беелерге балдардын күчи кайдаң јетсин, јыргаштын ла чалгынын сыныжын

айдарга да болбос. Бистинг тынысты алатаң, ол ок өйдө бисти меке-
леп эмезе көкидиң, болужар тушта болушка келетен кижн колхоз-
тынг темир согор узы Кара Урматов болгон. Жыргаш эдетен, чал-
гынын бычактарын кадайтан кижини бис сүреен ле тооп туратаныс.
Айак-казан ойылза, чуучактын сабы сынза эмезе тырмууштынг тиш-
терин кондырарга карган-тижеңдер де, иит жаштулар да оны сыр
жүгүрикте бедрейтендер.

1967 жылдын күзи. Мал-аштын отchedын алып турган кун. Ку-
раандарды энезинен эрте айрызын, оморды жажангду кырларга ка-
бырзын деп, зоотехник ферманын специалисттерине ле малчыла-
рына якылта берген. Кураандардан төзөлгөн үүрлер бүдүмжилел-
ген алты-жети кижининг ортозында өлгөн белетечилердинг звеноводы
Кара Урматовтынг ады база чыккан.

...Күски күн чылбыр бажына жеде берген. Кара бүгүн үйиле ко-
жо 1140 тын тижи кураан жууп, аңылу үүр төзөйлө, апарып жаткан.
Кураандар чуркуражып, айдатпай, кезикте жангыс жерде айланы-
жып, оноң сыр мангла жолдоң күркүреже чыга конгылап турдылар.
Кыштайтан жери жууктап келерде, Кара эмеш токынап, арып-жобо-
гонын ундып, кабыратан оок-тобыр малын ширтеп браатты. «Бу
бир сары жаакту жаан саксарга кураан улай ла өскө кураандарды
баштап, тескери блаажып турар, ол бир алтай кара неме арып, учы-
на артып туру, бу төрт кире мериностын кулактары, көстөрининг
алды кызыл-тас — кышка соокчылан болбайсын. Јастан айрылган
өлө кураан чек ле монгол укту. Оморды башка-башка бөлип, тангы-
наг тутпаза» — деп, ич бойында сананат.

Оноң бери көп жылдар өткөн. Јаан-Боочынын жаланында бир-
бирүзинен башказы жок, үзе ле ак, сыны ла бүдүми түп түңгей кой-
лор отоп жүргүлейт. Ол Каранын малы. Олор жаантайын мындый
болбогон. Кандый эди? Сары, кара-чоқыр, монгол ло алтай укту,
меринос, кату ла жарымдай кату эмезе чек чичке түктү койлор бол-
гон эмес пе? Эң ле баштап 1967 жылда алган кураандарды Кара ла
Сүндей Чанкырга экелип, беш катап төрөдөлө, ол койлордог тал-
дап арттырган кураандардан жангы үүр төзөп, омордын былтыр ал-
тынчы «түжүмин» жуунаткандар.

Јаан-Боочы, Чанкыр деген өзөктөр салкынзак, ыжык одор-
лоры жеткил эмес жерлер, же Кара кандый да кату жылдарды, айлар-
ды эрчимдү өдүп чыккан кижн. Бастыра кобы-жиктерди, кышкы
одорлорды, арка-јалангарды, састы күнүн күнге бөлип, күртти ка-
зып, јол чыгарып, саганак-бүрле де болзо койлорын азырап,
жылдан күчтү чыгаратан.

«Кой кабырышта не күч бар. Чыгара айдап ий, айрылбазын,
шит-кушка учурабазын деп көрүп ле тур. Өскө күч неме жок» — деп,
вш-неме билбес кижн бодоор. Андый эмес, Каранын шүүлтези мын-

дый: «Койлорды одорго жетире айдаар керек. Одор турлуга жүс метр коштой до болзо, анаар жол ачпаза, койлор бойы једип болбос. Кышкыда оморды жетире тойгон кийнинде сугарар керек. Комбиазыралла да азыраарын билер керек. Тоскуурлар јеткил болзын. Бой-бойлорына койлор чаптык этпезин. Кучи кирелу койлорды башка азыраза јакшы. Тоскуурларга јангыс өйдө келер эдип койлорды јуундып алала, божодор керек. Курсакка јединбеген койлордын түги јаскыда бортык болор. Чибиниг ле талдын бүрин туш ла болгон өйдө кой база јибес, јайым одорлоп жүрген јерлерине таштаганы јакшы».

Баштанкай күүн-тапту, керектерди јакшы ондоор ло баштаар, иштин арбынын бийиктедерге јаантайын бедренеечи, тузалузын бор-сардан јакшы ыглап билер озочылдардын баштапкы јеринде Кара Урматов туруп јат. Койлорды элден озо эрте јаста төрөдип баштаган малчы база ол — Кара Тодошевич. 1968 јылда колындагы 767 тын койдын үч жүс төртөн кирезин март айда төрөдөб, жүс кой бажынан тогузон эки курааннан телчиткен. Онон ло бери өскө койчылар онын јолына јалтанбай киргендер.

Он биринчи јыл Кара Урматов койлорын февраль-март айларда төрөдөт. Онын кыштузы аймактын жүстер тоолу койчыларынын озочыл ченемелдерге ле эп-аргаларга үренетен школы боло берди.

«Ябоганский» совхоз ло Кырлыктагы «XVIII партсъезд» колхоз бириккен кийнинде турлулар једишпей барган. Кыштулар ла јайлулар жуук учун кышкы одорлорды јайгыда мал телсеп, үрөп ле жо-голтып салатан. «Јылкы мал турган Улужай, Корумду ла Ак-Сас деген тайгаларда элбек јерлер бар, койлорды анаар апарар керек» — деген куучындар өтсө дө, баштапкы «алтам» эдер кижии табылбай турган. Чын. Анаар једерге күч: үч боочы ажар, чакпынду суулар кечер, јык эткен јыраа-четтерлү аркаларды өдөр керек.

Май айдын ортозы киреде бир күн Кара совхозтын јаандарына айткан:

— Тайгадагы одорлорды барып не көрбөс. Анда чеден, улус јадар айылдар тудуп, койлорды јайлатса, сүреен болор эмес пе?

Экинчи ле күнде совхозтын зоотехнигине баштаган он беш-јирме кире койчы тайга дөөн атанган. Јаан удабай, койлорды кайчылаган кийнинде тайгага элден озо јол ачып, Чыбыл Токовтын, Адис Алдырбасовтын ла бу «улу көчүшти» баштаган Кара Урматовтын үүр койлоры баргылап, тайганын «јаны јерин» элбек тузаланары башталган...

Кара көп куучындаарга сүүбес, ас та болзо, тоомјылу ла төп куучынду. Кижининг айтканын токыналу, менгеш јогынан учына жетире угар. Зооветспециалисттерле колбулу иштеп, билериле үле-жип, билбезин сурап аларга кичеенет.

Ол жаңыс ла јакшы иштү койчы эмес, общественный јүрүмде ак-чек туружаачы. Партгруппанын качызы, јуртсоветтин депутаты Кара Урматов коштой јаткан коммунисттер ле партийный эмес-тер ортодо јартамалду јаан иштер өткүрип, јуртта болуп турган ке-рекетерге јаантайын киржет.

Эш-нөкөри Сүндейле кожо Кара калганчы јылдарда бийик көр-гүзүлү иштеп туру. Олор тогузынчы бешјылдыкта государственого 9874 килограмм түк ле 6900 килограмм эт табыштыргандар. Беш јылга кажы ла јүс эне койдон орто тооло 114 курааннан телчит-кендер. Онынчы бешјылдыктын үч жылында 5249 килограммнын ордына 5896 килограмм түк кайчылап, 1796 курааннын ордына 2360 кураан өскүрип бергени кайкадат. Чокымдап айтса, Урматов-тор сегис јылга (1971—1978 јј.) планга үзеери государственого 1439 килограмм түк табыштырала, совхозко 1706 тын кураан өскүрип бергенер.

Кизи ижиле мактулу. Төрөлис онын ижин бийик баалап, сеги-зинчи бешјылдыктын итогторы аайынча Кара Урматовты «Знак Почета», тогузынчы бешјылдыктын итогторы аайынча Иштин Кы-зыл Маанызы, 1976 јылдын итогыла Октябрьский Революция ор-дендерле кайралдаган. Ол азыйгы ла бойы, ижин ак-чек бүдүрген, коно-түне иштеген, специалисттерле, малчыларла ачык-јарык куу-чындашкан, кажы ла кижиге болуш јетирер күүндү јүргенче.

...Күн јабызаган сайын кураандардын ла эне койлордын маа-ражы там ла тынтып турды. Јаш кураандарды эмизер ой јеткен. Сакманщиктер олорды экиден-үчтен кучактанган, энелерин бедреп, чеденин ичинде баскындагылайт. Каранын койлоры төрөп көндүгө берген.

Айылдын ээзи једип келди.

— Бүгүн бүрди Петкеге кескенис, эртен меге белетеерис — деп, Кара Тодошевич биске јартады.

Кара Тодошевичле куучындажарга јенил де, јилбилү де. Не ле керегинде куучындашсаас, эрмек иштеги керектерден башталат. Бүгүн база андый ок болды.

— Менин молјуларымды билерге јилбиркедеер бе? Былтыргы бойы арткан — деп, Кара сурагыма каруу јандырала, онон ары кошкон. — Быјыл кату кыш. Койлордын күчи, азыйдагызындый эмес, уян, је једимдерим өткөн јылдардаг коомой болбос деп иженип турум.

ТӨРӨЛ JURTYM. ӨСКӨН JЕРИМ

Кайыр туулар ортозында, кабай түбиндий жайылган, учы көрүнбес Чуй чөли! Түни-түжи күүлеген элбек жол! Бу жолло канча үйелер атанган, канча улуска бу жол ырыстын жолы болгон. Же атанып жатсан, качан да бу ла чүми жок чөлиг сеге катап ла кару, алдындагызынан артык жалакай, сениле эзендежип тургандый билдирер. Кабай болгон кару чөлиг ак санаанда артып калар. Ичкери алдында жаңы тушташтар, жаңы жүрүм, үредү. Кийинде канча жыл үрөнгөн төрөл школын, ортозында өскөн төрөл албатын, олыды жок өрөтөмөн жолдогон жалаңдарын, жараттарын, кой мааражы торгылган тууларын. Же сен бу жерин керегинде нени билеринг? Өскө улуска бойлунгын жерин, жонун керегинде нени куучындаарын, жиит нөкөр?

Бу ла сеге кару жараттар, жалаңдар, кобы-жиктер канча жүректин сызын, канча көстин калганчы көрүжин, эзендешкен калганчы шымыртын бойында жажырган. Канча көс, канча жүрек калганчы сүүжин, жүрүмунинг калганчы жаркынын сеге берген, өскөн жерим.

Колына кызыл мааны алып, тынын кыскалбай жаңы жаң учун кемдер тартышкан? Жаш ленинец, бүгүнгү сенингой мойнындагы кызыл галстукты эң баштап тагынып, өкпөрип Көкөрүле баскан улус кем? Көкөрү, сенин баштапкы комсомолдорунг, коммунисттеринг кемдер? Эң баштапкы колхоз төзөөчилер, слер кайда?! Бу аарчый буурайган башту, арбадый саргарган тиштү, араай-чөйө куучынду каргандар омор болгон деп баштап сагыжына да кирбес. Омордын кезиги эмди де колхозына күчи жеткенче иштегенче. Омор жүрүмнин жаан жолун өткөн, көпти көргөн, билер. Туштажала, куучындашсаң, омордын кажызынын ла жүрүми ол бүткүл колхозтын, албатынын жүрүмунинг чарагы. Кажызынын ла жүрүми — ол ундылбас кожом. Темдектезе, легендарный гражданский жуунун жылдарында кызыл партизан Байкаловтын отрядында болгондор көп. Омор Емедеков Жамаш, Якпунов Боорту, Мудаев Каражус, Ефимов Наан, Кудачинов Болчокпаш, Саманов Воростой...

Түймеендү жылдар өдүп, Көкөрүде Совет жаң тургузылган. 1924 жылда баштапкы советский школ иштеп баштаган. Баштапкы школ... Жаңы жүрүм... Ол өйди сананзан, көзиге эң баштапкы үредүчи Токмачев Григорий Маркельевич сеге жалакай көрүп, кандый да сүрекей жакшы, угарга жилбилү неме куучындап тургандый билдирер.

1930 жылдагы 350 кой-эчкилү, 45 жоон малду, 30 өрөкө бириктирген, кийис конторалу баштапкы колхоз көрүнип келер. Баштапкы колхозтын члендери болгон улустын көбизи эмди жок то болзо, же омор бүгүй де бисле кожо сүүген ижин иштеп жүргендий билдирер.

Олордын портреттери «Колхозтын ветерандары» деген стендте. Олор Михайлов Данила, Баданов Боксу, Чоюнов Петр, Акчинов Тосток, Баданова Уулак, Баймуратов Джексембе, Мудаев Павел, Шавдурова Яшпала, Якпунова Бадарчы, Иртаева Ташубель, Илюшев Көчкүн-бей ле өскөлөри де. Олор керегинде бичирге аңгылу чечен сөс, аңгылу жаркынду өңдү будук керек. Олордын кажызынын ла жүрүми бүткүл книга, бүткүл кожонг. Ол жүрүм бу ла Чуйдын чөлиндий учы көрүн-бес узун, кайкамчылу. Чуйдын кару чөли! Сенинг кайкалынды канча чечен тилдү элбек санаалу уулдарын мактабаган. Канча эрлер «Чуйым» деген баалу сөслө жүрегининг акту сүүжин чыгара айдып, төрөлине беринбеген, канчын-жиит жүрүмин төрөлине, жонына учурлаган Көкөрүниң баштапкы комсомолдоры Кыстаева М. И., Чичинов Шал, Темдеков Торжы, Кудачинов Прокопий, Сахилиянов Жаанчы, Би-динов Егор, Бидинов Адар, Мудаев Саадакпай, Кончунов Макарий, Михайлов Иван, Юдин Лундуй жиит жүрүмин, эне жерим, сеге учурлаган эмес пе? Олор ленинский комсомолдын адын аданып, колхозты тэзөп, албатызын кулак-байла тартыжарына, үредүге, ишке, жөңүге кычырарда, алтамы бек, амадузы бийик, ырысту жүрүмге жүткиген, балдары жакшы өйдө жүрзин деген эмес пе?! Качан Совет орооныска фашисттер табарарда, бу ла жииттердинг талдамазы жууга атанып, төжиле төрөлин корыган, тынын кысканбай, бис учун жүрүмин берип, Ада-Төрөлин, албатызын корулаган. Ол өйди, канду жуудан кайра жанбаган, кол тудужып эзендешпеген адаларды, акаларды канайып ундыырын, кару Көкөрү!

Бүгүн Көкөрүни кижиде таныбас! Жаңы тураларлу оромдор, орто школ, больница, чөлис жылдын сайын жаранат.

Бүгүн үредүниң жолына атанып жаткан жииттер кару албатызынды чыдашкый, кандый ла уурларды жеңер, келер өйдө врачтар, геологтор, агрономдор, поэттер, журукчылар болорында алангу жок. Олор жоны керегинде жаңы сөс айдар Төрөл жерин макка чыгарар.

Жол... Түни-түжи күүлеген Чуйдын жолы! От-жалбышту жууга, туура салбас керекке, атанган кайран адалардын, кару акалардын ла эжелердинг улу жолы! Баштапкы катап атанып жатсаң, та ненинг де учун, көзиге жаш толуп, та неге де бу ла төрөл чөлинг алдындагызынан көп катап кару, жалакай болуп билдирер, сен онын бу ла көс жетпес телкеми жокко, шуулаган салкыны жокко жүрүп болбогодыйын. Ол өкпөдриш, ол ару суркураган жаш, байла, баштапкы катап жүрүмининг жолынын алдында карулуунды тын сескенинг, эне жерине ойто жөңүлү келеринге ижеңдиргенингиңг жакы, ол, байла, жүрегининг жүрүмди, жорыкты сүүген ачу сыстажы!

Ырысту болзын баштапкы жолың, жиит нажы! Жүрүмде болотон керектердинг баштапкы бүдүречизи сен бол. Ада-энелердинг арттырган керезин бу жүрүмде оноң ырысту эт, жиит нажы.

УЛУ ЖЕНУНИНГ 40 ЖЫЛДЫГЫНА УЧУРЛАЙ

Е. Медведев

**СУВОРОВТЫН ОРДЕНИНИНГ
КАВАЛЕРИ**

Жуу-согуш бежинчи ай бдүп те турган болзо, же Туулу Алтайдан келген Степан Кузлеков эмдиге де жетире терең тылда — Иркутскта кичү лейтенаттар белетеер курстарда болгон. Радио ажыра Совинформбюронын жетирүүлери угуп, ол ачынчылу санааларга алдыратан: «Жок, курстардын начальниги жастырып жат. Неге жараар неме бу? Фронто аткараы керегинде үч катап рапорт бергем, же каруузына ол жангыс ла: «Жарабас. Качан керек тужында атанарыгар» — деп айдып жат. Айса Кузлеков ончозына коомой бо? Жок, чек андый эмес. Ыраак Күнчыгышта Кызыл Мааны орденле кайралдаткап Аңылу черүде де, эмди де ол сондоп тургандардын тоозында болбогон. Темдектезе, 1936 жылда, качан черүте жангыс ла келген тушта, оны тургуза ла 85-чи кавалерийский полктын полковой школына нйгендер. Школды божоткон сонгында оны эг артык кичү командир деп, партиянын членяниг кандидадына алып, эскадроннын старшиназына көстөгөндөр. Степан Кузлековты — жуучыл ла политический белетеништиг отличнигин полкто ончозы жакшы билгилейтен. А эмди

не боло бөрди? Бу мыны окчозын ундып салдылар эмеш пе? Же, чынычта айтса, фронтко жангыс ла оны эмес, ондор тоолу бскб до курсанттарды — Совет Черүнийг келер бйдбги офицерлерин аткарбай jat. Же канчазын сакыр?»

Же андый да болзо, Степан Кузалековко сүүичилү ой база келген. 1942 жылдын март айында ого кичу лейтенанттыг жамызын бергендер. А эки неделениг бажында ол Москваныг жанында болгон...

Эгирде лейтенант Кузалековты полктын командирише алдырган дар. Жер турага кирип келеле, ол озо баштап таларкак, эрин сагалынын учтарын тегерийте толгоп алган подполковник Васильевти эмес, а дивизиянын командири генерал-майор Кузнецовты коруп ийген. Дивизиянын командири жостон эткен столдын үстине эгчейип, штабтыг картазын аймактап турды.

Нокбр генерал-майор, слердин алдыртканаарла лейтенант Кузалеков...

— Мен сени алдыртпагам, — комдив өрө бигдойди. — Полктын командири алдырткан... Же келген болзон, куучындажалы. Висте, подполковникте ле менде, илбилү шүүлте бар, же оны сеге, чикезинче айткажым, сенин ротана, бүдүрөргө келижер. Ол шүүлтениг учуры мындый: 15 сентябрьда бистиг черу ичкерлеп баштаар. Онын төс амадузы — өштүнийг коруланган жерин үзе согору ла онын Реславль городтын түндүк куйчыгыш жанында бектенген бблүгин оодо согору. Вис жуу-согуш баштап, ол ажыра кайу өткүрөргө сананганыс ла бу амадуны будурип салдыс. Эмди биске текши ичкерлешти баштаардан озо бистиг алдыста коруланып турган немецкий дивизиянын тылы жаар кайу өткүрер тыг диверсионный группа ийер керек. Онын задачазы мындый: өштүнийг тылына төртөн километр жерге тереңжиде кирип алала, колбу тудар линияны бузар, оног Присмара сууны кечире күрди ле Любань журтты колго алып, черуниг баштапкы отрядтары жедип келгенче, оларды колдог ычкынбас. — Бир эмеш унчукпай турала, комдив оног ары жартады. — Бу жакылтаны бүдүрери жеңил эмес, же ырыс болуп, слердин полктын сол жанында састу жер жайылат. Дивизиянын кайучылдарынын жетиргениле болзо, гитлеровецтер бу састы кижн бдуп болбос деп бодоп жадылар. Же бистиг кайучылар немецтердин юйу жүрер 131-чи ле 260-чы дивизияларынын бириккен жериндеги шак бу «тежик» ажыра бдүп, өштүнийг тылына барып келгендер.

Кузалековты столдын үстине жайа салган картанын жанына кычырып, генерал учында кошты:

— Таямыжгар, лейтенант, оног бойыгардын санаа-шүүлтегерди айдып беригер.

Картаны жарыдып турган керосиндү лампа жазап күйбей, ышта-лып ла тарсылдап турды — ого туге кошкон бензин ургандар. Же ан-дый да болзо, Кузлеков сас кечире, оного агаш аразы өткүрө Присма-ра суунын күнчыгыш жарадында турган Крапивинка журтка жетире чокым темдектелген маршрутты көрүп ийди. «Маршрут түндүк жаар бурыйт. Вот, ол — Любань журт! А бу мынызы — күр!»

— Төртөн километр, оного ас эмес — деп, Кузлеков бодоштыра шүүди. — Жолы жок жерле... Жүс жирме кижичи — беш кайучы эмес. Войысла кожо эки «Максим», ок-тарылу торт «ДП» апарар керек. Уч күнге жедер аш-курсак... Ого үзеери састы кечерине керекту не-немелер: жеңил шержелер, армакчылар, жоон жырааларды бой-бойы-на жаба буулаштырган жазалдар. Састы түнде кечер керек, а онызы...

— Куч — деп, подполковник Васильев Кузлековтын чыгара айткан шүүлтелерин угуп тура кошты. — Сүрекей күч. Же өскө жол жок! Састы өдөр керек, лейтенант. Бис тегин жерге атту черүчилер болгон эмезис.

— Ротаны өштүнинг терең тылына барарга күүнзеген эн ийде-күчтү ле арга-чыдалду, эн жалтабас коммунисттерле, комсомолдор-ло тыгыдар керек — деп, генерал эрмектенди. — Олордын ортозында немецкий тил билер кижичи бар болзо, жакшы болор эди.

— Пулеметчиктердин взводынын командири Коркин немец тил-ди жакшы билер. Ол — жиит, иженчилү покөр — деп, подполковник Васильев унчукты.

— Же, жөптөжип алган болгодыйыс — деп, генерал очказын уш-тып, оны кабына сугуп жада күлүмзиренди. — Рота саска жеткенче бис слерди эки жаанын артиллериянын адыжыла жөмөөрис. Анайып, белетенишке бир күн берип турум. Жедимдер күүнзөйдим, лейте-нант, — комдив Кузлековло жакшылажып, жер турадан чыга берди.

...Вир тун-түш. Кузлековко капитан Савченко до, батальоннын штабынын начальниги Тихон Мудров то, ротанын парторгы старший сержант Сергей Курдюмов то болужып турган да болзо, же ол бир эмеш уйуктабаган. Ол кажы ла солдатла, кажы ла сержантла куу-чындашкан. Жүс жирме кижиден жүк ле беш рядовой өштүнинг тылы-на барарынан жайладылган. Олорды үчинчи ротанын калганчы жуу-согушта аңыланган ла кайу өткүрер диверсионный группага бойло-рунын күүниле кирерге суранган жуучылдарыла солыгандар.

Старшина Семен Дубравин ротаны полктоң айрылган тушта походко ло жуу-согушка керектү ончо не-немелерле жеткилдеген. Выйынын ченемелиле башкарынып, ол кажы ла жуучыл патрондор-дон өскө «Ф-1» танмалу 5—6 гранаталу болорын кичееген.

— Ажаруга алыгар — деп, ол жуучылдарга жартап турган. — Гра-наталар слерге артиллерияны да, минометторды да, авиацияны да солыыр...

...Соок жаңмырлу карангуй тун турган. Састы кечери айас та күнде жеңил керек эмес. А жаңмыр жуучылдарга үзеери чаптык же-тирип турган. Же андый да болзо, ончолоры: «Жаңмыр — ол ырыстын белгези» деп бодоп тургандар.

Ичкери, өштүнинг шибелегенген жеринде, миналардын ла снаря-дардын жарылган табыжы чыкты. Өштүнинг коруланган жерин теңе-риге учуп чыккан ондор тоолу ракеталар жарыдып ийди. Ыраакта, байла, састын ары жанында, немецкий прожекторлордын чагккы орторы жерди ширтеп, ары-бери түрген-түкей жылыжа бердилер.

— Алтамла бас — деп, Кузлеков бойынын жуучылдарына араай жакарды. Рота эки кижидең колоннага туруп, саперлордын миналар салылган жалаңда эткен жаан эмес өткүжи жаар ууланды.

Ротанын бажындагы походный заставаы баштап, ончозынын алдында кичү лейтенант Ахтямов базып браатты. Кузлеков взвод-тын командиринин көстөринин курчына, капшуунына ла жалтанба-зына бек бүдүп турган. Марштын баштапкы чазынын туркунына олор бир де километрдең көп жер өтпөгөндөр. Төңбөзөктөр лө жыраа-лар, буттардын алдында жайканып жаткан сас колоннанын ичкери түрген барыжын тудуп турган. Рота бойынын окопторынан ыраган сайын жол там ла күч болуп брааткан. Ахтямов ротанын командирине жууктап, эки жуучы колоского түшкени ле оларды жүк арайдаң аргадаганы, колоннага сол жаны жаар барары керегинде айткан. Кузлеков бойынын жуучылдарына отделениелерди бой-бойынан ыраада-ры ла сергелең болорын бийиктедери аайынча жакару берди.

Кузлековтын жуучылдары баштапкы, экинчи ле үчинчи часка улай сүрекей тың аяарынып, житкек сасла, гитлеровецтерле тарты-жарга кажы ла минутта белен базып брааткандар. Ротанын коман-дири кезикте колындагы чазына көрүп салат: таң жарыгалакта састы кандый да болзо, кечер керек. Же колосколу баткак састын, төңбө-вөктөрдүн учы-бажы жок деп билдирип турган.

Түннинг төрт чазында колоннанын эки жүс метр сол жанында өштүнинг ракетазы кейге учуп чыккан. Ол ло тарыйын жуучылдар жерге жада түшкендер. Жарык от жуучылдардын көстөрин кылбыкты-рып, олорго чыкту жеңестен өрө көдүрилер арга бербей турган. Же учы-учында ракета араайынан туш-башка чачылып ла ышталып, онон өчө берерде, не де көрүнбес карачкы тура берген. Же жайымжы-ырга жарабас, ичкери барар керек. Кузлеков үлүш жеңестен өрө ту-руп чыккан. Же ол ок өйдө ротанын он жанында база бир ракета күйе берген. Жерге ойто такып жада түжерге келишкен.

— Баалу минуттарды жылытып жадыс — деп, Кузлеков санан-ды. — Же эмди бистин чын барып жатканыс жарт. Удабастан ла кату жер, койу жыраалар башталар, онон агаштар болор. Жаңгыс ла өштү-нинг тозузына учурабас керек.

Качан таг жарып баштаарда, Ахтямовтын взводы койу жырааларлу жерге једип барган.

— Буттардын алдында кату јерди сүүјдим — деп, кичу лейтенант Коркин сопокторына толгон сууны төгүп, унчукты. — Јеткер кийин јаныста артты ошкош.

— Онызы эм тургуза јарт эмес — деп, старшина Дубравин кичу лейтенанттын сөстөрүн јаратпай айтты. — Бот, качан јара адылар октор жырааларды «шалырада» берзе, онызы јеткердин бойы болор.

Јуучылдар мендей-шингей јазанып турдылар. Удабастан ла «Ичкери» деген јакару болорын билип, озор кыска амыралтанын минуттарынын капшай өткөнин карамдаганду темдектегилейт. Јагыс ла ротанын парторгы Сергей Курдюмов отуруп амырабай, отделениелерди түрген-түкеј эбирип, ончолорынан сурап турды:

— Будын сулантабыады ба? Гранаталарыңды саста жылытпадың ба? Мылтык-јепселиң белен бе?

— Ончозы јакшы, нөкөр сержант. Айылдап брааткан эмезис.

Ойто ло јакару: «Өрө тур! Ичкери бас!»

Күн тал-түшке јууктажа берерде, рота ағаш аразына теренжиде кирип алала, эбиреде каруулчыктар тургузып, токтој түшти. Јуучылдар јүктенип јүрер таарларын чечип, кургак курсакка «көңкөрө жыгыла» бердилер. Старшина Дубравин эрин сагалынын учын толгоп, ротанын командирина баштанды:

— Нөкөр лейтенант, меге мынан бир эмеш өйгө жыраарга јөп беригер. Уулдар тыныш алынып турганча, бис рядовой Обуховло кожо ағаш аразынын јаказына једип, картада темдектелген јолды ширтеп көрөли. Јурт бүткүл турза, айса болзо, анаар карап ийерис.

— Јок, старшина, арканың јаказына өскөлөри барар. Слердин јеригер — мында.

— Мен јаантайын эмес, а јүк ле удурумга тудулган старшина ине. Мен полктын алдындагы кайучылы. Мени госпитальдын кийинде старшинага көстөгөндөр. Удурумга.

Лейтенант Кузлеков јөпсинип, Семен Дубравинди бир эмеш өйгө божодың ијди. Карангуй түнде Любань деремнеге јалкын кептү табару эдерине јетире эмди де узак. Рота бозом энир киргенче түңгей ле амыралтада болор.

Эки частын бажында старшина бурылып, колдорын күлиткен, оозына толтыра бөс тыктаткан гитлеровецти јардынан түжүре таштап унчукты:

— Бирүзин күлип алдыс, нөкөр лейтенант... Көрсөөр, ол мешкелер терип, баштактанарга сананган. Мешкелерди коркышту сүүјтен болгодый...

— Сен, чындап та, кайучыл турун не! — деп, Кузлеков кайка-

ды. Оноң кичү лейтенант Коркинге бурылды. — Бу мешке сүүчиле куучындажып кор. Кандый частытан, штабы кайда, кандый жакылта бүдүргилейт?..

— Куучындажарга белең!

Старшинаның жетирип келген «тили» автомашиналарла Коханы журт жаар брааткан саперлордың аңгыла ротазының рядовой эмтир. Оның укканыла болзо, орустар келер жуук күндерде ичкерлеер амадулу, оның учун ротага Коханы журттың жанында үзеери миналар тургузар жакылта берилген. Рота деремнеде эки часка токтогон. Офицерлер нени де чокымдап аларга, сууның жарадына баргандар. А ол мында жеткер жок деп бодоп, мешкелер жууп аларга сананган. Фронттың баштапкы чийүзине жетире одус километрден ажыра ине.

— Оның айтканыла болзо, ол бастыра билерин биске куучындап берди — деп, Коркин оноң ары көчүрди. — Ол оның жүрүмин үспезин деп сурайт. Ол — нацист эмес, тегин ле солдат — сапер. Россияга ол күүн-табыла эмес, фюрердин жакарузыла келген.

— Таныш кожон — деп, ротаның командири унчукты. — Же оны кайдаар эдетен?..

— Сас төөн оны... Олор, жескинчилү ийттер, бистинг журтысты кубал эдип кубулткандар. Каргандарды ла жаш балдарды — энемди, сыйнымды, таадамды өлтүргендер.

— Токына, Вася. Онызын бис аяруга аларыс.

База бир час кире ой өткөн соңында жуучыл каруулчыктардың бирүзи жажы жаанай берген үй кижи ле 12 жашту Колька деп уулчак экелди. Олор база мешкелеп жүрген эмтир. Олордың айтканыла болзо, журтта немецтердин автомашиналары токтогон, эмди Любань жаар жүре бергендер, а Любаньда дезе Присмара сууны кечире күрди корыйтан каруул тургузылган.

Кузлеков жетирүлерди угуп, карануй кирген тушта Присмара сууның күнбадыш жарадына кечеле, түндүк жаар кезем бурып, түнде Любань журтка күнбадыштан ла түштүктен табарары керегинде шүүлте этти.

— Менде кеме бар. Оны керектү жерге жетирип келерим — деп, Колька айдынды.

— Сен жакшынак шүүлте айттың. Бар. Агаштың жаказына жетире сени старшина үйдежер. А карганак эм тургуза бисле кожо артар.

Карануй жаңы ла кирип жүрерде, рота агаш аразының жаказына чыгып барган. Мында Кузлеков взводтордың командирлерине жакылталар берди. Бу жакылта аайынча Ахтямовко күрди колго алып, окоптор казала, анда эки станковый пулемет тургузар керек болгон. Ивановтың взводы журттың күнбадыш жанындагы жолдо бектенип, колбу тудар эмиктерди үзер учурлу. Арткандары ротаның командирине баштадып, Любань журтка түштүктен согулта эдер.

...Любань журт учун жуу-согуш таң жарыыр алдында башталган. Ончозы темдектелгени аайынча, жастыралар жок болбогон. Темдектезе, Ивановтын взводы журттын күнбадыш жанында каруулды табыш жоктон жоголтып албаган. Түндеги тымыкты автоматтардын очерде-тери бускан. Тенгериге жер жарыдар ракета учуп чыккан. «Партизандар!» — гитлеровец аайы-бажы жок кыйгырып, Любаньнын ортозы жаар жүүргөн.

Ол ок өйдө күрдин жанында өштүнинг каруулчыктарыла колдомдолыш тартыжу башталган. Журттын күнбадыш жаказынан кейге учуп чыккан ракета күрди де, ого жуук жерлерди де, дзотторды да жарыдып ийген. Ахтямовтын жуучылдары түргөн аайланып, күрдин жанында турган каруулчыкты чечен адышла жоголткондор. Пулеметчиктер ол ло тарыйын жолдо бектенип алгандар. Автоматчиктер күрле суунун сол жарады жаар чурагандар. Ол ок өйдө экинчи каруулчык Ахтямовтын жуучылдарын автоматтан ада берген. Бу бөлүктин алдында ончозынан озо жүгүрип брааткан парторг Курдюмов экинчи каруулчыкты ла пулемет тургузылган дзот жаар жүгүргөн база бир гитлеровецти автоматтан чечен адышла жоголтып, терең тынган:

— Вот, мынайда артык болор. Уулдар, коруланарга белетенигер.

Оноң немецтин төжиндеги электрофонарики ушта согуп, Курдюмов мында ла дзоттын ичин аыктап, пулеметтын жуу-согушка беленин шиндеди. Дзоттын толыгында пулеметтын окторлу лентазын салатан кайырчак ла жирмеге жуук гранаталар жатты.

— Олор жуу-согушка керектү болор...

Адыжу журттын тал-ортозына көчти. Караңуйда жарылган гранаттардын күзүрти торгылат, кайдан да автомобильдердин моторларынын күөлеген табыжы үзүктелип угулат. Кузлеков ротанын төс ийде-күчтерин журттын эн жаан оромына чыгарып, пулеметчиктерди туралардын көзнөктөрине кыска очерде-терле атсын деп жакарды. Автоматчиктер маалалар ажыра турадан турага једип, караңуйда манзаарган ла аңказы аскан гитлеровецтерди адып турдылар.

Кузлеков кандый да туранын жанында токтой түшти. Туранын эжик алдында немецтердин штабынын келтей јаны жаар јантыйып калган машиназы турды. Рульдын үстине төжила көңкөрө јыгылган шофер кыймык та этпейт. Машинанын алдында өлтүрткен гитлеровецтин колдоры көрүнөт. Кириестенин жанында пулеметтын окторыла өткүре аттырткан үч офицер јатты.

— Вася, кажааннын ичин көр — деп, Кузлеков жакарды. — Коркин, Ахтямовло, Ивановло колбу тут. Старшина Дубравин, Шуруевтин взводынын бир отделениезин баштап, журттын түндүк жаказына жүгүр, Высотка деремне жаар чөйилген жолдо бектен...

Ординарец јаан удабай бурылып, кажаанда өлгөннөн өскө не де жок болгоны керегинде айтты.

— Өлөн? Акыр, база катап шиндеп көроли. Автомадыңды бери берзен де. — Кузлеков кажаанның эжигин ачып, автоматтан озо баштап жабыстай атты. Оноң автомадын кенетийин өрө көдүрүп, өлөнниң үсти жаар уулайла, маажыны базып ийди. Ол ло тарыйын жабынчының алдынан гитлеровецтың үни угулды.

— Хальт... Хальт!.. Аtpагар...

— Вася, фонариктең жарыт.

Өлөнниң үстинен же ле деген немец лейтенант Кузлековтың буттарының алдына тоолонуп түшти. Теп ле тегин рядовой до, ефрейтор до эмес, а генералдын бойы! Генералдын кеп-кийимин кийген, чичкечек бууда бинокльду! Кузлеков онын алдына сүрекей баалу «тил» турганына бүдүп-бүтпей жакарды:

— Хенде хох! Вася, онын мылтыгын, документтерин айрып ал...

Жок. Мындый ырыс болор деп Кузлеков мынан озо санабаган да. Онын колына төртинчи немецкий черүниң штабының чыгартулу кижизи кирген. Көрөр болзо, генерал бир бөлүк офицерле кожо Коханы жаар барып жада, бир-эки час Любань журтта амырап аларга сананган эмтир. «Тил» сүрекей баалу, же оныла узак куучындажар ой жок: жуу-согуш улалганча.

— «Тил», чындап та, баалу — деп, Кузлеков сананды. — Же оныла коштой шакпырт та көптөп жат. Оны каруулдаар керек, а ротада кажы ла жуучыл чотто.

— Вася, генералдын подтяжкаларын ушты, штанындагы бастыра топчыларды кес. Сигареттерин ле зажигалказын айрыйла, бойын кажаанда бектеп сал. Оныла сонгында куучындажарыс...

— Мен генерал. Мениле мынайда куучындажарга жарабас — деп, генерал тиштери өткүре казыр унчукты.

— Унчукпа! — деп, лейтенант генералдын эмегин үзе сокты, оноң кажаанга жууктап келген шыркалу жуучылга эбирди. — Сержант Валяев, олжолоткон генералды каруулдаарын сего бүдүмжилеп турум. Мылтыкты жаңыс ла өскө арга жок тушта тузаланарын. Ундыба: бистин шыркалу жуучылдарыс ончозы мында болор. Сен — олордын жааны.

Таң билдирер-билдирбестен жарый берди. Жуу-согуш токтогон. Узакка ба? Немецтер айалганын айы-бажына чыгарга, удабастан ла, керек десе, эмди-эмди ле Любаньга жеткилеп келерин Кузлеков жакшы билип турган. Жуу-согуш кайда башталарын ажындыра билер арга жок. Кайда ла белен болор керек. Бу өйдин туркунына Шуруевтин взводына да, Ахтямовко до, журттын түндүк жаказында Дубравинге де барып келер керек. Коркинниң взводын резервте күрден ыраак жокто, гитлеровецтер жаткан турада, тударга келижер.

— Нөкөр лейтенант, көригер, мен слерге кандый ат таап бергем! Ординарец мотоциклди ичкери ийдип, сүйнчилү айдат:

— Колясказы да чынык. Пулемет тургузар жер де бар. Слер бир өйдө тракторист болгоноор ине, бу техниканы, байла башкарып билер болбойоор. Оныла бастыра жуучыл бөлүктөрдү чүрчө ле эбирип келерис.

— Чын, Вася, бу техниканы тузаланар керек. А бензин бар ба?

— Бакты толтыра!

— Андый болзо, атанаак!

...Өй тогус часка жууктажып жүрөрдө, Любаньнын күнбадыш жанында немецтердин пехотазын тарткан төрт автомашина токтой түшкөн. Кичү лейтенант Шуруевтин пулеметчиктери озо келген эки автомобильди бежен метр кире жерге жууктадып алала, от алыжар окторло адып баштагандар. Автомашиналардан кара ыш жайыла берген. Тирү артка гитлеровецтер жолды жакалай ырынтыларда жажынып, тынын корып, адыжу баштагандар. Калганчы эки машина ыраагында токтой түшкөн. Солдаттар грузовиктерден түргөн түжүп, Шуруевтин взводы жаар ичкерлеп, автоматтардан аайы-бажы жок ада бергендер. Же удабастан олор до, пулеметчиктердин чечен адыжузына чыдашпай, жада түшкөндөр. Бир канча минуттардын бажынан олор өлтүрткөн ле шыркататкан солдаттарын сүүртеп, кайра жылгандар.

Немецтер жолдын жанында жуулыжып алала, автомашиналарынын моторлорун иштедерге ченешкендер. Же Шуруевтин пулеметчиктери оморды кырып, база бир машинаны оодо аткандар. Орустарды тургуза ла оодо согуп болбозын билеле, гитлеровецтер Шуруевтин взводына эки жанынан табару эдер амадула, эки бөлүкке болинип, взводты эбирип баргандар. Же жуу-согуштын жерине једип келген Кузлеков омордын амадузын сезип, пулеметторды взводтын эки жанына тургустырган. Оштүнинг атаказы ойто ло оодо согулган. Тирү артка гитлеровецтер журттын күнбадыш жанындагы кобы жаар тескерлегендер.

— Олор болушка үзеери ийде-күчтер сакыыр — деп, Кузлеков учында айтты. — А сен Шуруев, жуу-согуш башталгалак тушта окомторды теренжит. Артыкту позициялар белете. Жуу-согушка белен бол!

Бу ла өйдө күрдин жанындагы пулемет таркырай берди. Кузлеков мотоцикл жаар жүгүрди.

— Вася, ичкери.

Колго алынган жерлерди корыыры јенгил эмес болгонун ол јакшы ондоп турган, же жуу-согуш күрдин күнчыгыш жанында ла деремнинг түндүк жаказында јангыс өйдө башталарын чек сакыбаган. Старшина Дубравинге болуш эдип, ол Коркиннинг взводун ийди. Анда гитлеровецтердин баштапкы табарузы оодо согулган. Гитлеровецтер јирмеге жуук кижизин јылытып, кайра болгондор.

Немецтер күрди база өдүп болбогондор. Ахтямовтын взводы өштүнинг эки атаказын оодо соккон. Өштүнинг подразделениелеринде минометтор до, артиллерия да жок болгон. Онын учун Ахтямовтын пулеметчиктери гитлеровецтерди, өлгөн чилеп, бүрте адып турган-дар. Онызын Кузлеков жакшы көрүп турган.

Же Кузлековтын да ротасында жылытулар көптөй берген. Ротада старший сержант Сергей Курдюмов, кичү лейтенант Иванов, старшина Дубравин ле оонг до өскө жуучылдар корогон. Ротанын командири өскө бөлүктерде улалып турган жуу-согуштын күзүртин күрдин жанында чочыдулу тындап турды. Присмара суунын күнчыгыш жарадында жагы табаруга белетенип турган немецтерди бинокль ажыра аыктап, Кузлеков агаш аразынын жаказында совет танктардын көрүнип келерин энчикпей сакыйт. Күнчыгыштан угулып турган артиллерийский адыжунын күзүртин тындап, жуу-согуш суудан он беш километр кире ыраагында өдүп турган болор деп, ол бодоштыра сананган. Любань журтты ла күрди корулап аларга, ротага ас эмес арга-чыдал керек болор.

Энир кирер алдында немецтер курди колго аларга база катап ченешкендер. Ахтямовтын взводынын окопторына миналар торт ло урулып, Присмара суунын жарадында койу ыш тартыла берген. Же гитлеровецтердин туткан дзотторы миналардан алдырышпаган, а Ахтямовтын пулеметторы оодылып-чачылбаган. Качан өштүнинг автоматчиктери атакага көдүрилерде, Ахтямовтын жуучылдары оорды мөндүрдий окторло уткыгандар. Мынайып, өштүнинг бу да табарузы оодо согулган.

Жуу-согуштын кызалагду минуттарында, качан гитлеровецтер ротанын окопторына өдө конуп турган туштарда, Кузлеков бойынын жуучылдарын контратакага көдүрерге энчикпей турган, же ол ло тарыйын ол бойына бойы жакаратан: «Менгебе, лейтенант! Ротада гранаталар бар. Уулдар бу ийде-күчтү жепселди тuzаланып билер. Атака тушта жалтанбастын ат-нерелү өлүмиле өлөри не де эмес, бистинг черунинг келерине жетире жана баспай тартыжары — чын ат-нере. Качан немецтер мөндүрдий октордын алдына чыдашпай кайра тескерлегенде, Кузлеков траншеялардагы, дзоттордогы жуучылдарга менгейтен:

— Слер — чын ла баатырлар! Эрлер! Женү бистинг болор!

Курди колго алып болбозын учы-учында ондойло, немецтер жолдог бурып, деремненин бир километр ыраагында кечү жазагандар.

Тан жарып жүрерде эки танковый бригаданын кайузы күрдин күнчыгыш жанындагы агаштардын жаказына чыгып, токтой түшкендер. Курч көстөрлү ле жалтанбас Ахтямов танктарды бинокль жоктон тургуза ла танып ийген: «Бистинг танктар!» Оонг плащ-жабынчызын жагып, жолго чыгара жүтүрген.

Танктар генерал И. Т. Гришинниг баштангы отряды болгон. Эки час өткөн соңында мында, Присмаранын күнчыгыш жарадында, Кузлеков генерал Кузнецовко жакылта бүткени керегинде жетируү эткен:

— Слерге, нөкөр генерал-майор, гитлеровецтердин олјого кирген генералын табыштырып турум — деп, ротанын командири учында айткан. Меге оныла куучындажар бош ой жок болгон. Слерге ол, байла, керектү нени-нени айдар.

— Служба учун быян болзын, — комдив каруузын жүрексиреп жандырган. — Быян болзын, лейтенант! — Онон полктын командири Васильевке бурылып, мынайда жакарган. — Бастыразына кайралдар беригер. Ончозына! А лейтенант Кузлековты Суворовтын ордениле кайралдагар!

Генерал И. Т. Гришинниг черүзи Рославльдын түндүк-күчыгыш жанында шибееленген гитлеровецтердин бөлүктөрине согултаны эчый согулта эдип, ичкерлешти онон ары улалткан. Оштү сүрекей тыгыда жепселген коруланар жерлерге тайанып, калганчы ийде-күчинен удурлажып баштаган. Кажы ла жуу-согуш генерал Кузнецовтын дивизиясына билдирлү жылытулар экелип турган. 20 сентябрьда батальоннын штабынын начальниги Мурдов жада калган. 21 сентябрьда капитан Савченко једими јок эки атаканын кийнинде Кузлековты бойына алдырган:

— Мындый керек, Степан — деп, комбат јетире тартпаган папирозын таштап унчуккан. — Гитлеровецтер бу ады јок бийиксү јерге, көрмөстөр чилеп, кадалып калгандар. Роталарда бастыразына жуук офицерлер стройдон чыккандар. А тӱнгди энирге јетире колго алар керек...

— Бийикти јайымдаарын меге бүдүмјиле — деп, Кузлеков айтты. Баштапкы ла экинчи взводторды бириктирип, оморды атакага апарарым.

— Мен јӱп.

Кузлеков бастыра взводтордо болуп, омордын алдына тургузылган жакылтаны јартаган, капитан Савченконын батальонын јӱмӱп турган артиллеристтерге јолыккан. Вазом энир кирер алдында, ол јаан эмес артебелетеништин кийнинде, ротаны атакага кодурген. Гитлеровецтер орудиелердин чике адыжузына јӱмӱткӱн автоматчиктердин толкудый табарузына чыдашпай, баштапкы траншеяны арттырып, кайра качкандар. Кузлеков једимди онон ары улалтарга амадап, брустверге чыгара калып кыйгырган:

— Ичкери, нӱкӱрлӱ! Ичкери, баатырлар!

Кенетийин командирдин кӱстӱренин алдына бастыра јер кызара берген. Кузлеков брустверге јыгылып, санаазын ычкынып ийген. Је атака онон ары улалган. Батальон ады јок тӱнгди јайымдап алган. Рославль — Смоленск деп темир јолго јетире јер јайымдалган.

Онын санаазы жагыс ла медсанбатта орныккан. Кузлековтын буттары коркышту тын сыстап турган. Ол көстөрүн ачып ийген, же снарядтын толкузы оны ойто ло кандый да тамыга кийдире таштаган деп ого билдирген. Башта учы-кыйузы жок табыш. Минанын осколуктары онын буттарын шыркалаганын ла ол санаазын ычкынганын Кузлеков жаңы ондогон.

Онон тылдагы госпиталь болгон. Анда Сибирьден келген уулдын жүрүми учун тартыжу башталган. 24 сентябрьда онын сол буудын кезип салгандар. 25 сентябрьда Москва Рославльды жайымдаган Күнбадыш фронттын жуучылдарына, айдарда генерал Кузнецовтын да дивизиясына, учурлай салют өткүргөн. Же Кузлеков ол керегинде нени де билбеген. Су-кадык орныкпай, гангрена жазылбай турган.

...Госпитальда күндөр, неделелер, айлар араайынаг жылыжып өткөн. Оору-сыстанг ла уйку жок түндөрдөг шыралап, ол бойынын жүрүминде болгон эг ырысту күндөрдү, жүрегине кару жерлерди эске алынарга чырмайтан. Кезикте ого ол ойто ло Туулу Алтайда деп билдиретен. Туку ол жаскы көк ынаарла суй тартылган Серемей ле Туу-Кайа деп кырлар. Кайда да сырагай жуук жагында ургун жааштардын кийнинде жараттарынаг ажинган Черемшанка суу шуулайт. Удабастанг ла өлөң ижи башталар. Ол, өдүк жок уулчак, адазы таптаган чалгылардын мистерин аяктайт.

Жаштанг ала ол бу жерлерди сүүген. Кажы ла агаш, кажы ла таш ого таныш болгон, ол кырлардагы суулардын серүүнин, тердин ачу жыдын жакшы билетен. Эйе, тердин ачу болдын... Ненин учун дезде, ол кичинектенг ала иштентенг, а иш тер жок болбой жат. Ол адазына — терелер илеер ле олондонг кийим көктөбөр жакшынак уска, жаңыс ла жалганда эмес, же анайда ок айыл-журтта да болужып туратан.

1933 жылда колхоз оны, комсомол Степан Кузлековты, Майма журтка трактористтердин курстарына ийгенин ол ундыбаган. Алтайдын жалагдарыла «темир атту» мантадарына ол сүрекей сүүнип үренген. Тракторист — ол тушта оморкодулу угулатан. Госпитальдын палатазында ого «ХТЗ» тагмалу тракторынын бир аай күүлеген табыжы угулып, машинанын одырузынын ла керосиннин жыды жытанып туру деп билдиретен. «Бу ончозы болгон — деп, Кузлеков уур үшкүретен. — Кенектер тракторло мантапай жат. А ичкери алдымда база канча кире операция болор...»

Оору-сыс араайынаг жазылып баштаган. Степанга сүрекей ууркүч төрт хирургический операция эткендер. Алтайдан келип турган самаралар эмес болзо, иште төзөлгөн бек күүн-тап эмес болзо, ол оору-сысты жендеп болбос то эди.

1944 жылдын күзүндө Степан Константинович «Трудовик» деп адалган төрөл колхозына жагып келген. 1943 жылда 19 октябрьда Күнбадыш фронттын командующийнинг жакарузыла Суворовтын

III степендү ордениле кайралдатканын Кузлеков ол тушта билбеген. Төрөл колхозына жанып келерде, онын гимнастержазында ордендер де, медальдар да жок болгон. Же колхозчылар жуучылды акту жүректеринен изү уткыгандар.

— Озо баштап амырап алзаг кайдар? — деп, колхозтын председатели сураган. — Баштапкы группанын кенеги — тракторло иштейтен кижиге эмес.

— Трактористке, чындап та, жарабас болгодыйым — Кузлеков уур тынган. — Же иш этпей отурбазым.

Отставкага чыккан офицерге озо баштап колхозтын складын бүдүмжилегендер. А 1950 жылда оны колхозтын председателине туткандар. Уч жыл өткөн соңында Степан Константинович колхозтын партийный организациясын башкарган. Кузлеков жакшынак төзөөчи, кымакай ишчи ле жалакай кижиге болгон. Колхоз жылдан жылга тыгып, ийде-күч алынган.

Же шырка сыстап, оору там ла жаанап турган. Кузлековко узак өйдиге туркунына эмденерге келишкен. Же ишти сүүген коммунист колдорын бош салып, жайым отурбаган. Ол кролик өскүречилердин обществозын башкарып, бу ишти жарандырага бастыра бар аргачыдалынан кичеенип иштеген. Степан Константинович обществонун ижин он беш жылдын туркунына башкарып, онын члендерине жакшынак тем көргүскен.

Ол городтын школдорында, краеведениенин музейинде күүнзеген айылчы. Туулу Алтайда Суворовтыг орденинин сок жагыс кавалериле өткүрилип турган туштажулар, областьтын ишкүчиле жаткандарынын Ада-Төрөл учун Улу жуу тушта жуучыл ла иштеги атнерелү керектери керегинде онын эрмек-куучындары жиит ишмекчилердин ле үренчиктердин жүректеринде билдирлү ис арттыргызат.

Степан Константинович Горно-Алтайскта Павел Кучияктын адыла адалган оромдо журтайт. Онын туразынын эжиге нөкөрлөрине, амыралтага чыккандарга ла үренчиктерге, айылдаш жаткандарга ла чек таныш эмес улуска жаантайын ачык. Олорло оок-тобыр ла жаан керектер керегинде куучындажып тура, Степан Константинович кыйалта жоктон мынайда айдат:

— Амыр-энчү биске эн баалу, нөкөрлөр! Бис жер-телекейди жуу-чактын жеткериен аргадап алар амадула, бойыстан камаанду бастыра керектерди бүдүрерис.

Степан Константинович Кузлековтын — Суворовтын орденинин кавалеринин ле теп-тегин ишчинин, жуучылдын ла коммунистин сүр-кебери шак андый.

ТУУЛУ АЛТАЙ ЖЕРИНДЕ

(Эске алынганынан)

Жуу-чак божогонынан бери төртөн жылга шыдарлажа берди. Бистин Төрблс Гитлердин олжолоочы черүзин оодо согуп, рейхстаг үстине Кызыл мааныны оморкодулу көдүргөн. Бу маанынын жаскы эзинге элбиреп турганынын шылыртынан бис бастыра телекей үстине амыр-энчү жүрүм келген деп жарт билип ле сүүнип турдыс.

Je жуу-чакту ойди ундыыр аргабыс жок. Ол качан да болзо, бистин эмдиги жадын-жүрүмисле колбулу тургандый. Ада-Төрөл учун Улу жууда жаңы өзүп турган жаш үйеге ырысту ла жайым жүрүмди бистинг адаларыс, ага-карындаштарыс, эне-эжелерис экелген. Онызын бу ойдо жаан ырыска бастырган эл-калык канайда ундыйтан...

Орооныстын күнбадыжында жуу-чак өдүп турган ойдинг кату жаңылгазы Алтайдын тууларына једип келген. Автоном областын эл-јоны 1941 жылдын жайында эн ле чыдаамалду деген уулдарын Төрөлисти корырына аткарган. Совет Союзтын бастыра ла јеринде андый болгон эмей база... Жуу-чактын јеткерлү түренизи тууларыска база једип келди. Жуу алдында аш-курсакка кем кемјү тургузатан эди. Je жуу башталган сонгында калашка, туска, сарјуга ла өскө дө аш-курсакка карточка деп неме табылган. Эмди керексиген аштусты күүнинге јеткедий эдип алып болбозын, бу карточкада темдектелген кеминче аларын. Азыйда картошко отургыспайтан улус эмди, көрөр болзо, бу ашты отургызары керегинде билер улустан јөп угарын баштаган. А не? Картошко жуу-чактын төрт жылга улалган ууркүч жылдарында сүрекеј јаан болушту аш болды.

1942 жылдын февраль айында бистин орооныстын военно-кеј ийде-күчтеринин Ленинградтагы ангылу экинчи школы Алтай јерине көчүрилген. Бу школ ол туршта Ойрот-Тура городто (эмдиги Горно-Алтайск) иштеерин баштаган.

Бу көчүштин јолы сүрекеј уур болгон. Оштүге курчаткан Ленинград јана баспас тартыжуда. Ангылу школдын 14—15 јашту курсанттарына оштү улай ла бомбалап турган јолло бу городтон чыгарга келишкен. Ладога көлдө кайылып баштаган тош уур кошту машиналарыс көдүрер аргазы жок болуп, оодылып турган. Je андый да болзо, бу ок јол Ленинградты Јаан јерле колбоп турды.

Ол ойдо Ленинградтан 216 курсант чыккан. Je Ойрот-Турага јүк ле 162 кижи јеткен. Беженнен ажыра кижи јолој курсак једишпестен улам эмезе бомбалаш алдында өлгөн лө кезиги дезе јолдо

артып калган. Же Туулу Алтайдын төс городына жеткен курсанттарды онын эл-жоны сүрекей жылу уткыган. Олорго жакшынак тура берилген. Курчуудагы Ленинградта ачаналап түреген улуска областтыг партияный, советский ле комсомол организациялары жаан аярузын жетирип, олорго аш-курсак берерин жеткилдедилер.

Ойрот-Турада ВВС-тин Ленинградтагы Экинчи аңылу школы жуучыл летчиктерди белетеген беш чыгыш эткен. 1942—1946 жылдарда бу школды көп тоолу уулдар үренип божоткон.

Авиация аайынча аңылу школдо беш рота, кажы ла ротада одус кижилү беш взвод болды. Кажы ла күнде 6 частан үренер, эки час ойди тангынан үренип белетенерине бткүрип, курсанттар взводтор аайынча казармаларда жаткан. Анчада ла су-кадыкты бек эдерине жаан аяру салылып турган. Курсанттар одынды бойлоры белетеп, анайда ок маала ажын өскүрип турдылар. Олор колхозторго ло совхозторго болуш жетирип, жайгы-күски өйлөрдө журттарга баргылап туратан. Бу мындый ижиле олор фронтко жаан болужын жетирдилер.

Же курсанттардын энг төс кереги — летчик болуп үренип алары. Олор түрген үренип алала, Төрөлин корулап барарына мендеп турдылар.

Ол өйдө аңылу школго үренерине жербойынан — Ойрот-Тура городтон ло автоном областтыг журттарынан көп уулдар келгилеген. Уредүни 1943 жылда божоткон бистинг ротабыста жербойынж уулдарынан Васильев Алексей, Никитин Петр, Разгуляев Виктор, Лапынин Геннадий, Суртаев Александр (ол 1942 жылда фронтко бойынын күүниле атанала, жууда корогон), анайда ок бу жолдыктардын авторы үрендилер.

Жагыс аяктаг ичкен бодолду,
Жагыс кейле бис тынганыс.
Жажысла алза — бис балдар,
Же кеден-седен стройдо турганыс.

Оштүни мылтык каруулында тударга
Ээн жалагда бис үренгенис.
Бойысты кезер кептү тудунарга
Жуучыл мылтыктар жүктенгенис.

Карлу төндөрдө тургускан тагманы
Корон соокто до жастырбай жыкканыс.
Онойдо ло жыгарыс фашист-тагманы! —
Күннег күнге бис тынганыс.

(«Учушка белетенгени» деп поэмадаг.
Алтай тилге Караг Кошев көчүргөн.)

ВВС-тин Ленинградтагы аңылу школы Ойрот-Турада болор өйдө 750-нен ажыра летчиктерди, штурмандарды, техниктерди белетеген. Бу аңылу школды божоткондор билгирлерин бийиктедерине оноң ары жуучыл авиационный училищелерге ийилген.

Узак турушка, кайа-ташты
Кичинек тамчылар да оодып койор.
Ол туштагы курсантский ишти
Кижн канайып ундып койор.

Көк-айастын кемјүлери өскө,
Телекейдин јаражы да өскө учурлу.
Мында уйдазаң — учужың да шорлу,
Кезерлер керектү ак-айаска!

Бийик амадуга курсант једерге
Бойыла бой кезикте ченежет.

Кару Төрөлине чертин берерге
Салымын кату тударга келижет.

Берген черти жуучыл кижиге —
Најызы да, јаргычызы да...
Оштүлер јетти төрөл эжикке —
Је айлына бурылбас олор качан да.

Берген черт — керектер кемјүзи,
Бастыра јүрүмниң агару чындыгы.
Бүгүн коруда орооныс байлыгы —
Онызы Ленинниң мөңкүлик ийдези!

(Ол ок пэмәдан)

Јууның уур јылдарында аңылу школ курсанттарды Төрөлин корыгырына, каргышту оштүге өлүмдү согулта берерине таскаткан ла оморкоткон. Бу аңылу школдын үренечилеринен көп јииттер Ада-Төрөл учун жууның фронтторында жуулажып, сүүген орооныстың көк теңеризин оштүниң карчагаларынан корулаган.

Азыйда бу аңылу школдордо үренген улуска эмди бежен јаш ашканы удай берген. Бис Совет Черүде 25 ле оноң до көп јылдар служить эдип, бойыстың агару молјулу керегисти ак-чегинен бүдүрдис.

ВВС-тин Ленинградтагы экинчи аңылу школы жуучыл авиаторлорды белетеп, 14 чыгыт эткен.

Ойрот-Тура терең тылда да болзо, је олјолоочы оштүге удурлажа тартыжу өткүрип, оның келер јенүзине бойының јөмөлтөзин јетирген. Онызы керегинде јаңы өзүп турган јашөскүримге куучындап, јартаары јаан учурлу болуп јат.

Азыйда бу школды божодып, эмди Ленинградта јадып ла иштеп тургандар Туулу Алтай јеринде болгонын ундыбай, амыраар өйдө Горно-Алтайскака једип келгилейт. Олор мында өткөн јиит ойин эске јылу алыңгылайт. Туулу Алтайдан дезе улус Нева сууның јарадына, Ленинградка келип, олор ортодо најылык колбулар там ла элбеп ле тыңып туру.

БАШТАПКЫ ЈУУЛАР

(И. Г. Моисеевтиг куучыны аайынча бичилген)

Бис Дон суунун жарадына једип барала, коруланып јуулажатаран траншея казып турарыста, Алтайдагызыла тунгей амыр ой болгон. Каа-јаада ла тегеринин түбинде эки-жангыс кайучыл самолеттор көрүнөтөн. Ол 1942 жылдын жаан изү айынын баштапкы күндери. Өлгөнчөп көк-жакыл, кайдаар ла көрзөн — учы јок кыралар, төмөнгү жагыста карагайлар. Ол ай-кара карагайларды озодо Петр каан керептер эдер эдип отургыскан дежет. Доннын суузына бис барып јунунгылап туратаныс. Чындап та, јарлу бичиичи Михаил Александрович Шолохов оны «Тымык Дон» деп јолду адаган. Кажы јаны дөөн агып јатканын кижы белен ондобос. Кайдан бистин Кадындый кайнап јадатан эди.

«Өткүре тымык јакшыга эмес, јеткер алдында» — деп, бис карандыра сезип турганыс. Анайып, ол күндердин бирүзинде Доннын ол јанынан камык черү кайралап, кап-кара ыш айас тегеринин күнбадыш жарымын көжөгө кептү бөктөй тура берген. Бот, ол јуучак деген неменин бистин окопторыска јууктап келеткени. Кенетийин кара крест тагмалу самолеттор каймыгыжып, бистин үстис јаар бомбалар чачып баштагандар.

Мындый айалгада болбогон кижиге коркышту күч. Тегериден сыгырып-сыктап келеткен кажы ла бомба сенин үстинге келип јаткандый билдирер. Онын учун окоптын түбине јалбайа јада берер күününин келер. Је јадар арган јок. Өштүлер јууктап келеткени көрүнөт. Олордын танктары маг бажында аткылайт, пулеметторы тызырајат. Бистин ортобыстан баштапкы шыркалаткан нөкөрлөрис калактајат...

«Семенов өлгөн! Василий шыркаладып ийген, санитарлар кайда?» — деп, взводтын командиринин үни јызыраган табыш ортозында угулат.

Мен нөкөримле экү «Максим» деген станковый пулемедымды өштүлердин келип јаткан јери јаар шыкаап алала, команда сакып јаткам.

Ох, тагмалар! Кандый тынзу келгилеп јат. Эки колын шымангылап алган, автоматтарынан аткылап туруп, араайынан келгилеп ле јат. Јердег өрө көдүрилип чыккан ыш ла тоозын-тобракты өткүре тийген ачу изү күннин јаркыны торт ло кызыл туман ошкош боло берген. Немецтердин болот бөрүктү болчок баштары күнге јалтырајат. Чек ле олорго тыгынар неме јок ошкош. Эмди де пулеметтын

маажызын базып ийер күүнүн келер. Же приказ жогынан баш били-
нерге жарабас. Жууда приказ — закон!

45-миллиметр снарядту, танктарла удурлажатан ол туштагы энг
талдама пушкаларыс өштүлөрдүн танктарын адып баштаган. Кара
кресттү танмаларды кайсай тийген снарядтар, серенке чакканы чы-
лап, жалт эткилейт. Же олор оны немеге бодобой, турун чылап, кара-
рып калган пушкаларын бистинг пушкалар турган жер жаар бурыгы-
лайт. Анайып отурганчабыс, баштапкы танкты жалбыш туй алып
ийди. Онон десе күкүрт ошкош күзүрт угулып, байагы танктын
башнязы антарылып чачыла берди. Мыны көрүп сүүнгениске
«Ура-а-а!» деп кыйгырганысты бойыс та ондобой калганыс.

— Өштүлөрдүн пехотазын шыкаап, узун очердөтөрлө адыгар! —
деген команда угулды.

Бот, менин жүрүмимде тирү улуска шыкаап, аткан энг баштапкы
адыжым ол болгон. Алдыстагы жууктап келеткен танктар бисти кан-
ча ла катап жастыра адып тура, бойлоры ойо аттырып, күйе берген.
Арткандары качып, кайра бурылган. Ак жалаңда жүгүришип турган
өштүлөрдү адарга макалу болгон. Олор камык черүзүн жалаңда таш-
тап, кайра бурылган.

Менин расчедынманг коромжы болбоды. Же бистинг пулеметный
ротанын эки расчедын пехотинец уулдарла орныктырарга келишкен.

Бүрүнкүй тун кире ле берерде, траншеябысты жазап, шыркалат-
кан ла олбон нөкөрлөрүсти тыл жаныска чыгарып, аткарарын атка-
рып, өлгөндөрүнүн соогин жууп, ок-тары, яш-курсак алып, келер жууга
шыйдынып баштаганыс.

Бистинг командир, Потпошев деп алтай уул, пулеметтор тургу-
зып адыжатан артык точкалар кастырып белететкен. Ол точкалар-
дын (точкалар дегени пулемет тургузып адыжатан жер) ортозында
жажынып барарга эптү болзын деп, колбоштыра траншеялар каска-
ныс. Мынайда белетенгенис биске эртенги ле кийниндеги күндерде-
ги жууларга кандый жакшы келишкенин бойыс көрүп сүүнгенис. Ол
точкаларга жажынып туруп бис өштүлөрдүн көп атаказын басканыс.

Өштүлөр бисти манг бажында оодо согуп ийер амадузы бүтпеге-
ни учун болбой, сары танг аткалакта ла сан-башка табыштар угулып,
күүлеже берген. Олордын биске, атыйланган анг чылап, айу-бөрү чи-
леп, чурап келеткенин бис ажындыра билип, сакып отурганыс.

Ол тун кемге де уйуктаарга келишпеген. Изүү жайдын тегин де
кыска түни ого-бого жетпеген. Андый да болзо бистинг командирлерис
ле комиссарларыс кажы ла красноармеецтинг отурган жерине келип,
керектин кату айалгазын жартап тургандар: «Бистинг жуучыл ама-
дубыс — бир де алтам кайра баспас! Өлөр, же өштүни өткүрбес! Ка-
лынч черү бистинг кийнисте. Олор келбегенче, бис бу отурган жерис-
тенг приказ жогынан жана базар учурыс жок».

Октом, оттом коркыбас кижн жок. Же ненин учун бу окопто отурганын, амыр жаткан Ада-Төрөлисти кем өртөп-жуулап келеткенин жазап билип алганда өштүни өлтүрөр, өлүмнөң де болзо жалтанбас, темирден бек, теңериден бийик санаа жүрегинге эбелер.

Мындый бир учурал болгон. Баштапкы түнди амырабай туруп шыйдынып алала отураарыста, немецтердин танктары база ла бис жаар ууланган. Бис пулеметло танктарды канайып ийетен эдис. Онын учун оларды ээчий жергележип келип жаткан черүни танктарынан бөлий адып салар приказ болгон.

Танктар жууктап келгенче, бис станковый пулемедысты жажырып, окопко түжүрип алала отурганыс. Эки танк бистинг траншеяга жетпей жүрүп күйе берди, туура жаныста үч танк траншеяны өдүп, бистинг тыл жаар болды.

«Өштүлердин пехотазын кыра адыгар!» — деп, Потпошевтинг командазы угулды.

Көрөр болзо, немецтер жергележип алган келгилеп жат. Узун-узун очередьле адып ла турум. Ары-бери де көрөр бош жок, алдымдагы немецтер астап ла барадыры. Онон снаряд жүрс ла эткен... Болгоонып келеле көрзөм, кожо отурган эки нөкөримниң бирүзи өлүп калган жадыры. Мен та канайа берген болбогойым. Бистинг пулемедысты немец шыкап алганы жарт. Пулемедымнын жагыс ла стволын ийинденип алала, байагы түнде жазаган жажытту жериме апардым. Нөкөрим патронду эки кайырчак лентаны экелген. Эмди немецтерди кап-туура жанынан адып баштагам. Анайып, эртен турадагы атаканы база үзе согуп салдыс. Бистинг траншеяны өткөн танктар база да ыраак жер албай күйгүлөп турдылар.

Мынын да кийнинде от-калапту жуу-согуштар көп болгон. Же бу эн баштапкы жуулар менин көзимде эмдиге ле көрүнгенче. Андый учурал качан да ундылбас. Ол эн баштапкы кату жууларда ат-нерелү тартыжып, агару тынын берген нөкөрлөрим эмес болзо, менде де жүрүм жок болор эди. Уур шыркадан улам өлүп жаткан бойымды да ол жуучыл нажыларым от-калаптын ортозынан чыгарып аргадаган. Алтай жеримнөң барган уулдардын жуучылын Ада-Төрөлистөң болгой, өштүлердин де бийлери ол тушта коркышту кайкагандар.

СТАТЬЯЛАР

Владимир Эдоков

КЕЕНДИКТИҢ ЈУРУГЫ

*Кеендиктин кажы ла чүмдемели бойнын
эззинин чындык күскүзи болот, је бойнын
јаң-кылыгын кем де оныла бөктөнип болбос*

В. В. Стасов

Јурукчы Михаил Бабаковтын (ол 1972 ј. јада калган) јаң-кылыгы, ижи јанынаг онын жуук нөкөрлөринин ле таныш најаларынын эске алынганын алза, ол куучындар бой-бойынаг тыг ла башкаланбай јат. Искусствоны сүүген улу сүүжи, иштегкейи, јана баспазы, чыданкайы, алдында тургускан амадууга үстүккени ле ого једери онын јаң-кылыгынын төс учуры болгон. Бу јанынаг ол улустын эске алынғандары бир аай. Андый да болзо, мен ол эске алыныштарды темдек эдип алып јадым, не дезе, кижинин кажы ла күн жүрген жүрүминен онын бастыра бүдүми көрүне берет. Онызы сүрекей солун ла бай. Чын, бир кезек эске алыныштарда текши ле бодолду айдылганы учурап та турза, түгөй ле, керектү јерлер табылып јат. Ого коштой өскө улустын тууразынаг коргон жүрүмнин јаан эмес үзүги, чокым темдектеген учуралдар сакыбаган јанынаг кижинин јаң-кылыгынын јартап алатан эн керектү келтегейин кенерте ача тартып, јарыдып ийет.

— Миша Бабаковты мен 1950 жылдан бери билетем — деп, искусство онын баштапкы үредүчизи, эмди журукчы Сергей Янсон эске алат. — Ол тушта Миша педучилищенин баштапкы курсында үренген. Мен ол өйдө онын не ле немени эдип билетенин кайкајтам. Темдектезе, колплатты алган ла бойынча, кееркедүлү чүмдерди (узорлорды) ого ийнеле жуук-жуук сайып, көктөп ийген турар. Эмезе кажы бир өйдө отура ла түшкен бойынча, тудам кирези жүзүн-жүүр чечекти кайкамчылу эдип жураганын көрөрин... Је удабай ла ол оорып, больницага јадып, бу ок жылда педучилищеде үредүни токтодып көйгон. Экинчи катап мен ого больницада јолыккам, мен де оорыйла, оныла кожо јайыла јадарга келишкен. Ол тушта Миша меге жураарын сүүп турганын ла үренерге күүнзеп үстүккенин айткан, је јагыс ла оору чаптык эдип туру деп комыдаган. Мен оны бойынын көзинин алдында нени көрүп турганын карандашла журап берзин деп сурагам. Ол бой-бойына тытпактала өскөн бүдүмдү бир

канча өлгөн жураган. Журук сүрекей кайкамчылу ла аңылу болды. Нени-нени журап тура, Миша ол керегинде бойының күүн-санаазын чыгара айдатан. Онын ла кийинде мен ого жураарда керектү эң башкы учурал (перспектива) керегинде, журукта жарыктын учурын айткам. Миша сүрекей иштегек болгон. Жаан эмес журамал жураза, оны учына жетирерин бойынан тын некейтен. Журуктарды пероло журайтаны онын оног ары ууланган творчествозында эң керектү материалы боло берген. Меге онын анчада ла «рембрандтовский» штриги жарайтан. Штриги ныктам, ол ого ар-бүткеннен анайда берилген деп иженер керек. Онын амадузынын төс учуры — аңылу художественный билгир (образование) алары болгон.

Журукчы Игнат Ортоңуловтын эске алынганында Михаилдин кебер-бүдүми мынайда айдылат:

— Мен Мишала экү 1969 жылдын кыжында Горно-Алтайскта танышканыс. Меге озо ло баштап көрүнген неме: онын жакшынак ачык-жарык, ажарынкай көстөри, жайылган кап-кара жымжак чачы, жылгыр тудунар-кабынары, куучынчызы... Онын ондыйы кижини ого бүдүмчилү эдип ийет, кижиге ол кандый да жуук боло берер.

Алдында, Улаган аймакта жадарымда, ого жолыгардан озо, мен Миша керегинде көп катап уккам. Бир-эки катап оног письмо алгам. Көргүзүде, кезикте газетте онын пероло жураган журуктарын көрүп туратам. Мишанын жаңыс ла штрихтердин болужула ар-бүткеннин айалгазын сүрекей чын ла билгир эдип журап билери мени тын кайкадатан. Ол, чын, журукчы болуп бүткен. Онызы онын журуктарын жаңыс ла катап көргөн ончо улуска жарт болгон.

Онын кийиндеги туштажулар, чыгара айтса, керектерле колбулу болгон. Искусствого ло келижип турган бастыра неме ончозы Мишанын жилбизинде. Онын да учун ол жилбилер оны, пединститутты божоткон ло үредүчи болуп иштегенинин кийинде, Алма-Атадагы художественный училищеге экелгени жарт. Ол ло үстүгү, амаду оны художественный билгирге экелгени учурлу болот. Мени анчада ла онын иштегеккейи кайкадатан. Канча ла катап айлынан эмезе Алма-Атадан келзе, сүрекей көп журуктар, гравюралар ла чеканкалар экелтен. Алма-Атадагы профессиональный школ ого не керектү болгон дезе, озо ло баштап бойының алдынан темигип алган билгирин чокымдаары болгон, жаан искусствого бойының күчин тундеп, бойын ченеп көрөргө сананган. Көстин ле көскө ол жайалталу журукчы болуп өзүп турган...

Улуу, ар-бүткен, анчада ла Кадын суу керегинде Миша кандый да аңылу тыныш тынып, соныркап ла жилбиркеп куучындайтан. Ол меге кандый да эң ле баалу, эң ле жажытту неме айдарга туру деп мен тууразынан бодоп туратам... Бир катап ол меге сүрекей соныркадып куучындаган:

— Жуукта жаңы мен анчыларла тайгада болдым, ол тушта эниги кырларды кайкап көрдүм. Анда кандый ан жок дейзинг — жаңыс ла тилиңге жалап, ажырып ийгедийин!

Бойынын уулчагы керегинде куучындаза, ол бала чек ле коштой тургандый билдиретен. Бу тушта Миша эрмектежип турган кижини ундып салган деп билдиретен... Бойынын журуктарын ла гравюраларын альбом эдип ак-жарыкка чыгарарга сүрекей күүнзеген. Же «Жүрекке жуук край» деген альбомы журукчы жада каларда чыкканы ачымчылу. Андый да болзо, ол альбом — журукчынын улусты, төрөл ар-бүткенди, јерин жалакай сүүгени керегинде кереези болуп јат...

Эмди өскө кижинин эске алынганы. Журукчынын јерлеји ле нөкөри болгон писатель Таныспай Шинжинин эске алынганы база јилбилү. Журукчынын јадын-јүрүми ле ижи керегинде онын эске алынганы эмеш элбек деп айдар керек. Ол эске алынышта журукчынын жаңыс та творчествозы керегинде эмес, је анайда ок үйде ижитожы, эрмек-куучыны база айдылат. Андый да болзо, Михаил Бабаков бойынын бастыра јүрүмин искусствого берген учун, ол эске алынышта анчада ла онын журукчы болгоны јанынан көп айдылат.

— Миша (алтай ады Эрчиме) јаантайын иштеерин сүүјтен — деп, элден озо Таныспай темдектейт. — Ол анчада ла узанары коркышту: отургыштар, тумбочкалар, көзнөктөрдүн рамдарын эдетен. Фотосүрлер согоры кайда. Онын соккон сүрлери чыңдый ла жарамыкту деер керек. Кажы ла немени эдип баштаза, оны учына јетире ару-чек бүдүрип салатан.

Је онын акту јүректен сүүп эдетени — јуранары. Журукты кандый ла айналгада журайтаны сан башка. Темдектезе, школдо иштеп турарда, урок болгондо (Миша жураарынын, иштин урокторын өткүретен), ишти балдарга јартайла, олор ол иштерди бүдүрип отурганча, бойы класста ба эмезе үредүчилердин кыбына кире конуп, алдында јаткан кандый ла чаазынды ала койып, карандашла, чернилала, тушьла, керек дезе көмүрле де нени-нени чүрче ле чийе-чийе тартып, јуранып ийген турар. Кыска ойго журукты учына јетире журап ијгени кайкамчылу болотон.

Миша айландыра не ле немеге ажарыңкай. Билдирбес јанынан көскө јараш ла кижиге јарагадый, коомой, јаман немелерди ончозын көрүп салган турар.

Бир катап јайгыда бис Хабаровка журтыбыстан Кадын јаар балыктап барганыс. Кадыннын бийик јаарадына једеристе, Миша мени кенетийин ол туку бийик кайанын бажына чыгала, тууларга баштанып, үлгерлер кычыр деп сураган. Мен озо баштап Сазон Суразаковтын «Туулардын эзи» деп үлгерин кычырдым. Онон, эбиреде турган улуркак ар-бүткенди көрүп, Мишанын журанып турганын үспеске, бойымнын да үлгеримди чүмдеп, ол ок ойдо айдып

баштагам. Миша мени кайа бажында үлгөр кычырып турган эдип журайла, оног фотосүрге соктырган. Айдарда кыска өйдиг туркунына ол блокнодына бир канча журамалдар эдип алган. Кийнинде ол «Туулардын ээзи» деп журук журайла, оног оны альбомында чыгарган.

«Баштапкы кар» деген журукты жураганы база сагыжыма кирет. Анда — чеденниг ичинде уулчак, ары жанында тура, талдар, чеденде койлор. Бу керек күскиде болгон. Миша жалбрагы жок талдарды журап турган. Коштойында карасу. Кандый да кунукчылду болгон. Кенетийин баштапкы кар жаап баштаган. Бу өйдө турадан адазынын фуфайказын кийген, жаан бөрүктү уулчак чыга конгон. Ол уулчак — Мишанын эзезинин. Бир канча күнниг бажында Миша меге бу ла темага учурлаган бир канча вариантту журуктар көргүскен. Оны качан журай сокконун сеспей де калгам...

Миша жаантайын журанатан. Бир ле журукка, көрзөң, беш-алты вариант эткен турар. Оног оморды нөкөрлөрине көргүзер, омордыг күүн-табын угар. Кезикте бис он-жирме минуттыг туркунына көргөдий журуктардыг жаан эмес көргүзүзүн (выставказын) эдип ийетенис. Же бу өйдө бис экилебис көрөөчилер боло беретенис. Бир катап мен ого айткам: «Сен оморды бойыг да жураган болзонг, мен көп журуктардыг учурын жетире рндобой жадым. Оныг учун оморды кожо көрүп, кожо шүүжип, бажына чыгалык!» Ол күлүмзиренип ийген.

Кийнинде, качан Мишанын журуктары көптөй берерде, бис Хабаровканын клубына оныг журуктарынын көргүзүзүн эттис. Ол тушта бис школдо кожо иштеп турган болгоныс. Көргүзү улуска сүрекей жараган. Улус бу иштерди ондоп, билип ле баалап турганына бис оморкоп туратаныс.

Бабаков анайда ок аң-куштарды жураарын база сүүйтен. Оныг журуктарында сыгындар, жерлик текелер, түлкүлөр, койондор, койлор, мүркүттер ле кучыйактар жаантайын учурайтаны кайкамчык эмес. Не десе, ол бойы аңчы да, балыкчы да. Миша, кайда да жүрзе, бойыла кожо фотоаппарат алып жүретен. Оныг учун соккон ончо фотосүрлерди журуктарында элбеде тузаланып турган. Же фотографияны ол чек түгөй эдип журабай, а бир канча келишкедий жанын билгир тузаланатан. Бир кезек өйгө Миша час темирди таптап (чеканка) иштенериле жилбиркеген. Бу да иште ол жаан једимдү болгоны сүүнчилү эди.

Бис экү антигарлу нөкөрлөр болгоныс. Јүрүмниг бир кезек сурактарын экү кожо шүүжетенис. Анайып, темдектезе, 1958 жылда ого он класс божодор керек болгон. Мен десе пединститутта үренип тургам. Айдарда Мишаны колхозный школго кирип, бухгалтердин үредүзүн алыз деп, ол ок өйдө энирги школго үренип, он классты божотсын деп јөп эткем. Бир жылдыг бажында оныг колында дип-

лом ло аттестат боло берген. Онон ол пединституттын исторический факультетине үренген. Божодоло, Хабаровканын сегисжылдык школында үредүчи болуп көп жылдарга иштеген. Андый да болзо, Миша художественный училищеге үренер күүнине бактырылган. Онон улам бис экү бү суракты база кожо шүүшкенис. Не десе, Миша бу өйдө айылду-журтту, мал-ашту, онын учун ого бу сурактын бажына чыгарга күч болгон. Мишага аңгылу художественный үредү керек деп бис учы-түбине чыкканыс. Жангыс ла биле ле су-кадык буудак этпейтен болзо, өскөзи кем жок...

Таныспай Шинжининг бу эске алыныштары өрөги өскө нөкөр-лөрдинг эске алынганынан башкаланып турганы неде десе, олар ончозы онын творчествозынын једимиле колбулу. Бу төс сурак. Бабаковтын произведениелери, чынынча айтса, журуктары, гравюралары, акварельле жураганы, чеканкалары — ончозы Таныспайдын эске алынганыла бек колбулу болуп јат.

Мишанын көп журуктары выставкада болгон, бир канчазы газеттерде ле альманахтарда кепке базылган, музей де садып алган. Кезиги нөкөрлөринин альбомдорына таркаган.

Бабаков Миша мениле, искусствовед кижиле, творческий сурактар аайынча куучындашпаган деп айдарга јарабас. Анчада ла жүрүминин калганчы жылдарында ол мениле көп катап куучындашкан. Ого, байла, мен творчество јанынан куучындаштан энг баштапкы керектү кижиле болгон болорым, не десе, мен ол канайда, нени журап турган суракка ажару этпей, јангыс ла јетире эткен, бүдүрген иштериле јилбиркеп турганымды ол јакшы билген.

Бабаков Мишала мен озо ло баштап кат (письмо) ажыра танышканыс. Мен Ленинградтагы Художественный академиязына јангы ла кирген ой болгон. 1959 жылдын кыжында меге Горно-Алтайсктан «таныш эмес Мишадан» кат келген. Ол тушта Миша городтогы Културанын туразында художественный студиянын үренчиги болгон эмтир. Студиянын ижин Алексей Алексеевич Лупов башкарган. Бу кижиле искусствого көп балдар белетеп, жүрүмге јол ачкан. Анайып, баштап ла Бабаков Миша сүрекеј талантту, иштенкеј үренчик деп ол меге јетирген.

Бойынын бичиген кадында Михаил менен полиграфический институтка канайда кирери јанынан сураган. «Мен жураарга үренип аларга үстүгип јадым, — деп, ол бичиген. — Кружокко жүрүп јадым, күүнине 8—9 частан үренеше, энгирде заочный школго барадым. Чынынча айтса, ой чек једишпей јат, је эмеш ле бош болгондо, айылда журанып јадым».

Мишала мен 1964 жылда көстөн көскө көрүжип танышканыс. Не десе, Горно-Алтайсктагы пединституттын фойезинде онын произведениелеринин выставказы ачылган болгон. Экинчи курста үренип

турган студент Бабаковтын журуктары көрөөчилердин ажарузын бойына жайа тартып ийгендер. Бу көргүзү онын талантту болгонын керелеген. Онын журуктары өскө журукчылардыйынан чек башка. Көрөөчилердин алдында төрөл ар-бүткен: түрген суулар ла көлдөрдүн күскүдий кыймык жок үсти, койу агаштар ла ынаарга туттурган кырлар, кебис ошкош чечектеген жалаңдар, Алтайдын андары ла куштары. Чынын айтса, бу ончозы жаштан ала таныш, же нениг де учун озор кандый да жаңы, кандый да бүдүмчилү көрүнип турганы солун. Ончо журуктар жаңыс ла тушьла да жуалза, же озордон өлөңнинг жыды, суулардын шуулты, эртен турагы тенгеринин чаңкыр өңи билдирип турганы кайкамчылу.

Ол тушта оныла жолыгып, жакшы танышкан соңында, ол тегиндү журукчы эмезин билип алгам. Бу журуктар ажыра ол бойынын ич санаазын айткан деп билдирген.

Бойыг керегинде куучындап берзен деп сураарымда, ол каруузын жандырган:

— Школдо мен чек журабаганга жуук болгом. Оног баштагам. Педучилищеде. Оног ойто ло журабагам, не дезе, тыг оорыйла, үредүни чачкам. Журап баштаганым озо ло баштап Сергей Карлович Янсонго туштаганымнан. Педучилищеде ол мени жураарга үреткен. Оныла мен больницада кожо до жаткам. Мен бодозом, бу ла айалга мени жураарына жилбиркеткен. Ол өйдө Сергей Карлович сол колло жураарына үренген, он колы тыг оорыйла, камалгазы жок болуп артып калган. Мен онын сол колло жана баспай журап таскаганын көргөм. Мыны кайкап турала, оног сураган болгом: меге журап үренерге жараар ба? «Жарабай а-а» — деп, ол каруун берген. Оног ол меге альбом, карандаш береле, айткан: «Меге нени-нени журап бер» — деп. Мен чечек журагам. Янсон көрөлө, жастыраларын көргүзип, чаазында журуктын болотон сомын жартап баштаган. Бот бу мениг школым ла сок жаңыс үредүчим. Онын ла кийинде мен журанарына кажы ла жайым өйди тузаланып баштаган эдим.

1961 жылда клуб ишчилердин Москвада өткөн семинарында турушкам. Анда үч ай болгом — деп, бир кезек өйдин бажында Миша жөмөгөн. — Өй ас та болзо, же мен көп немеге једингем. Курстарда эмес, а эн ле учурлузы — выставкалар, музейлер, Москва бойы. Көп немени анда билип алгам. Эмди студент, өй ас, жаңыс ла түнде журанарга келижип јат.

Айдаарда мениг бу куучыным Бабаковло баштапкы ла калганчы болуп калды. Кийинде бис нөкөрлөр дө болуп калзаас, тушташкан да болзоос, мен онын жадын-јүрүми керегинде ончозын билип албагам. Институтты божоткон соңында ол озо баштап Кош-Агашта, оног төрөл Хабаровкада иштеген, каттар бичип туратан.

Кош-Агаштан өйген кадынан онын иженчилү болгоны билдир-

ген, же ол өйдө анда, Кош-Агашта, иштенетен айалгалар эмеш өскө болгон. «Нени де журабай турум — деп, ол жетирген, — не дезе, эртен турадан ала тўнниг 12 сагадына жетире шоклодо. Эг ле жаан кунукчыл — ол электроот жаантайын болбой жатканында, көп нургунын карануйда ла отурадыс. Керосин күйүп жат, жытту, онын жыдына чек чыдажып болбой жадым... Алтай ла казах албатынын кее-чололорын (орнаменттерин) жууп баштадым. Творчестволо, ас та болзо, иштейин деп турум. Куч болзо, куч болзын, жаман, дедикпестер де болзын, же ол жогынан болбой жадым».

Ол бойынын сөзине турган. 1970 жылда ол Алма-Атадагы художественный училищениг баштапкы курсына кирген. Бир жылдын бажында ол анда жада калган...

Эмди јарт. Бабаковтын журуктары областыгын изобразительный искусствозынын историясында билдирлү јерде туруп јат. Онын учун 1974 жылда журукчынын керезине онын «Јүрекке жуук край» («Сердцу милый край») деп альбомын кепке базып чыгарганыс. Мынызы анайда ок Туулу Алтайдын культуразынын јаркынду страницазы болуп артып калды.

Альбомго 40 иш кирген. Көп нургуны пероло жураган журуктар, бир канчазы линогравюраларды эдетен эп-арганы ол Алма-Атадагы училищеде билип алган. Бу кичинек журуктардан көрөөчи көп-көпти көрүп алар деп айдарынан јалтанбай жадым. Көпкө үренип алар, эг ле учурлузы — Алтайдын ар-бүткени башка-башка өндөрлө бай, такып айдылбас ритмикалу. Мыны ончозын журукчылардын жагыс та үйези эмес, өскө дө үйези билген, же ол кайкамчылу, чындык, эрјиндий јараш ар-бүткенди ас ла журукчылар журап, бийик искусствого јеткендер. Выставкалардан Алтай керегинде көрөрин көрөрин ле, же ол произведениелерде ар-бүткенди көрүп, кайкаган сонгында жураганы иле билдирет. Олорды сананып, бириктирип (осмыслить эдип) журабаган учун көрөргө дө јилби јок болот. Ар-бүткенди тыш јанынан тўней, чын эдип жураарга јараар. Көрөөчини көп өндү будукла -кайкадар, кийик јарашла кости кылбыктыраарга јараар, же ол ок өйдө ич јанындагы кижии сүүндирер, кижии санандыраар чындыгы јок болзо, ол произведениелер тын учур алынбай јат. Кандый ла јердин ар-бүткени чүмдү кееркемиле (поззиязыла) бай. Је оны, јарашты, тургуза ла алып болбозын. Ого көп жылдардын туркунына иштензен јединерин. Ого коштой оны ончо јанынан эдиканыла билип турар керек. Андый кижии болуп чыгар керек. Михаилге андый кижии болуп чыгарга келишкен. Ого ар-бүткенди бастыра поэзиязыла билип аларына аңылу талант берилген.

Онын баштапкы ла выставказынан журукчы ар-бүткенди бастыра бар эдиканыла ондоп турганы көрүнген. Теп ле тегин немедег онын эг ле керектү јаражын ачык-јарык күүниле чыгара айдары

сүрекей баалу. Кестенкей ле аҗарынкай ого немени натурадан жураарга арга бербеген, көрүп алганын эске алып, бириктирип жураарына јол берилген. Онын учун баштапкы выставказы онын ол аңызын јартаган. Көргөнин бойынын көкси ле јүреги ажыра өткүрип турганы, јарашты, чын кайкалды төгүн јокко көргүзөринө јол ачкан. Онон улам онын журуктары өскө журукчылардыйынан башкаланып, кижинин көксинен чыкпай, ундылбай артып калатаны ол болгон.

Јылдар сайын Мишанын билгири өзүп, элбеп, күүн-сезими теренжип турган, је ол ок өйдө творчествозынын учуры ол ло бойы арткан: төрөл јеринин јаражын мактайтаны. Альбомдо салынган ончо журуктар бүткүлинче Туулу Алтайдын ар-бүткенинин текши кеберин ле онын јүрүмин көргүзип јат.

Бийик јараттар ортозыла табышту агын бойынын суузын ичкери сундурут. Ол бирде таштан ташка калыйт, бирде кенетийин кандый бир көлөткөлү бурылчыкта араайынан айланып, амырап тургандый болот. Ыраакта кырлар. А мында, жуугында, бийик чибилер, чечектеген јаландар, ол јаландар койу өлөңгө бүркөлген јадат. Мында орык јолдор, олар агаштар ортозында јоголып калат. Урсулдын ташту јарадында јаңыс карагай турат. Јаңы ла чапкан өлөңнин јолдолгон покозы јадат.

Оны ээчий журукта — Кадыннын кандый бир бөлүги. Суунын үсти чек ле күскү. Јаратта айу балдарын јунат, олар дезе чынгырыжып, энезинин колынан айрыларга албадангылайт. Экинчи айучак, керектин аайын ондобой, качып барадат. Ар-бүткеннин бот база ла бир јажыды — үркинчек ле коркынчак табыргы тонгон тошты чеберленип кечип јат.

Михаилдин ан-кушты журап билерин аңылу темдектеер керек. Аңдарды ол сүрекей чоком, чын журап јат, чыныпча айтса, сөөктаяктарын бир де төгүндебей жураганы јарлу. Аңдардын јан-кылыгын, психологиязын чын көргүзөтени мактулу. Чычканды андап, кетеп турган түлкүни көрзөөр! Түлкү өскө нени де сеспей, јаңыс ла чычканды кетеп, бастыра ајарузын ого салган. «Чочыду» («Тревожно») деген журукта эки ан-кийиктин чочыганын, олардын ајарузын кандый чын көргүскен! Кайда да будак тырс эткен, отоологон аңдар чочыйла, тыңдаланып турат. Јеткер көрүнип ле келзе, олар турган јеринен ары болуп сурт эдип, агаш ортозына јоголып калар.

Је журукчынын произведениелеринде јаңыс та ар-бүткеннин телекейн эмес. Бабаковтын аңылузы неде дезе, кижини ол ар-бүткенге удур тургуспай јат. Бу јанынан анчада ла «Өлөң обоологону», «Аңчылардын орык јолдоры», «Кечү», «Күн ажуда» ла онон до өскө журуктар јакшы көргүзип јат.

Көп журуктар канайда јуралганын бис Таныспай Шинжиннин эске алынганынан керелеп аладыс. Анайып ол, темдектезе, ончо кө-

рөөчилерге тын жараган «Айлык жол» («Лунная дорожка») деген журукты Михаил канайда жураганын база куучундайт.

— Бир катап мындый учурал болгон, — деп, Таныспай эске алат. — Хабаровкада Улегем суунын ол жанында бир кыс жаткан. Онын шанкызы узун ла жоон болгон. Кезикте ол кыс шанкызын кийин жанына божодып, жангы тўлкү бычкак бөрүк кийеле, сууга баратан, бу жанына кечип, магазинге келетен. Кысты көрөргө сүрекей жылбилү. Онын учун Миша оны жаантайын фотосүрге соготон, ошончо уулдарга ла кыстарга айдатан: бойынын албатызынын кепкийимин ундыбай, мынайда кийинип жүрер керек деп.

Миша бу кыстын бир канча вариант журугун эткен, же ол журук чек ле келишпей турган. Айдарда ол кыстын жаражын Миша арбүткеннин жаражына көчүргөн. Түнде суунын жарадында эки жиит турат, үстинде десе ай чалыйт. Ол айдын чогынан суу кечире чичке жарык жол тартылып келет. «Бу экүнин жүрүминде жангыс жараш жол болор керек, шак ла бу айлык жол ошкош» — деп, мен Мишага айттым. Менин айтканым ого сүрекей жараган. Айса болзо, ол база анайда сананып, журугун жураган...

Чынынча айтса, чыккан-өскөн ол ло төрөл жеринди жакшы билер ошкожын. Мында ончозы бала тужынан ала сесе таныш ла жарт. Же жакшы журук көрзөң, катап ла үнгүр кожон угулып келер эмесе ол керсгинде жакшынак үлгердин жолдыктарын кычыргандый боло берер. Бу өйдө бойына кандый да жангы, такып көрүнбес солундар ачарын. Ол ло тушта төрөл жерин анан артык жуук ла баалу боло берер.

Журукчынын төс мөри шак ла мында. Андый мөр бар болгондо, улус оны качан да ундыбас.

Г. Самаев

КИЖИ-КИЙИК ЖЫЛ БАР БА?

«Өй дегенинен жарт, же онызыла коштой ошон чүмдү ондомол табылбас болор». Күнчыгыштын албатыларынын өй кемжиер эп-аргаларынын аайы-бажына чыгайын деп чырмайып отурала, академик А. Е. Ферсманнын шак бу сөстөрүн эске алындым. Күнчыгыштын календарларыла жылбиркегениминин жылтагы алтай улустын озогы жыл тооложын ондойын дегеним. Алтай календарды онотийин шинжүлеген кижилер жок болгудый, жыл качан башталып турганы да жарт эмес, жылдардын тындуларга адаш аттары да чокымдалбаган ошкош. Бир катап жаанамнан жылдардын адын сурап отурала, онын

тоологонында кижикийик жыл жок болгонын жартап болбогом. Ондый жыл күнчыгыш календарьда бар ине, алтай калыктын озогы календариде оло календарьла текши тазылду.

Алтайлардын ундылып калган озогы жыл тооложын эмди байла жүк ле Күнчыгыштын албатыларынын календарьларынын болу жыла ондоорыс. Вистийине жуук календарьды Монголияда, Китайда, Кореяда, Вьетнамда, Лаосто, Таиландта, Японияда ла Азиянын бир кезек өскө дө ороондорында эмдиге жетире тuzаланып жадылар. Олор бой-бойына сүрекей жуук учун күнчыгыш календарь деп текши атла адалат.

Күнбадыштагы ороондордо көп саба жүк ле күннинг ле айдын кыймыгузына тözөлгөлөнгөн календарьлар таркаган болзо, Күнчыгыштын албатыларынын календарьлары, онызыла коштой жаан жылдыстардын — Юпитер ле Сатурнын кыймыгузын ажаруга алат. Күнчыгышта өйди Юпитердин кыймыгузы аайынча он эки жылдан турган бөлүктерге бөлири озо ло баштап Төс Азиянын көчкүндеринде табылган болгодый. Айылдын ачык түнүгинен түнде жылдыстар жарт көрүнүп жат ине. Түнүктин кыймык жок агаштарына коштой жылдыстардын жагыс жерде турбай, тегериле жылып турганы анча да ла иле билдирет. Көчкүндердин түндеги тегерини лаптап ажыктап турганы керегинде көп шинжүчилер бичиген. Жарлу орус жорыкчы, Орус географический обществонын тözөөчилеринин бирүзи, Ф. П. Врангельдин XIX чакта мынайда темдектегени бар: «Бир орто жашту якут Усть-Янский экспедициянын башкараачызын лейтенант Анжуны бир жаан көгөлтirim жылдыс (Юпитер) жанындагы кичинек жылдыстарды жуа салып ийеле, ойто чыгара түкүргенин көрүп жүретем деп бүдүмжилеген». Онойып, ол кижикей тегин көслө Юпитерди айланып турган жылдыстардын карыкканын көрүп туратан болтыр.

Чактар туркунына Юпитердин жылыжын ажыктап, Төс Азиянын көчкүндери Юпитер жылып баштаган жерине он эки жылдан ойто келип турганын билип алган. Юпитердин он эки жылга өдөтөн жолын он эки түней бөлүккө үлеп, Азиянын албатылары өйди он эки жылдан турган бөлүктерле кемжип баштаган. Мындый бөлүктеги кажы ла жыл кандый бир тындунын адыла адалган. Он эки жылдыктын баштапкы жылын алтай улус чычкан йыл деп айдат. Кезик албатыларда бу эрлен жыл. Чычкан жылды ээчий уй, бар, койон, улуу, жылан, ат, кой, мечин, такаа, ийт ле чочко жылдар келет. Мечин ол кижикийик дегени эмитир. Бу сөс монгол тилде шак ондый учурлу, же сөс бойы алтай тилге монголдон кирген бе ол эмезе түрк тилдерде алдынан бери болгон бо — жартап көрөр керек. База бир учуры жарт эмес сөс — улуу. Оны орус тилдин болужыла жартаза — «дракон».

Күнчыгыш календарь аайынча жыл бистин январь айыстын сы-

ранай учында эмезе февральда башталатан эмтир. Жыл он эки эмезе он үч айга бөлинет. Кажы ла он тогус жылдын ичинде жети жыл он үч айлу, он эки жыл десе он эки айлу болор учурлу. Ай эки бөлүктөү турат. Алтай календарьда база ондый. Каргандар айдын бир жаңызы, эки жаңызы... жарым ай өткөн кийинде айдын бир эскизи, эки эскизи... деп тоолойт.

Өйди жүк ле он эки жылдык бөлүктөр аайынча тоологондо булгалып каларга белен. Темдектезе, кажы ла жүсжылдыктын ичинде чычкан жыл сегис катап учурайт, арткан да жылдар база сегис катаптап болот. Онын учун жебрен түрктөрдүн таштарда арткан бичиктеринде айдылган жылдарды бистин эмдиги жыл тооложыска көчүрөргө куч. Онойып, Күл-Тегин каанга учурлалган бичикте онын кой жылда өлгөнү керегинде жетирү бар. Же көп тоолу кой жылдардын кажызы керегинде айдылганын шинжүчилер жүк ле кыдат бичиктердин болужыла жартаган.

Жыл тоолошты булгак жок эдерге амадап, сонгында жаңыс атту жылдарды башка-башка өңдөрлө темдектеп баштагандар. Онойып, бир жыл көк чычканнын болзо, оны ээчиде келгени кызыл, сары, ак, кара чычкандардын болгон.

Он эки жылдык сүрекей кыска, онын учун оныла коштой күнчыгыш календарьда алтанжылдык бөлүктөр тузаланып жадылар. Өйди мындый да бөлүктөрле кемжири булгакту. Оны аяруга алып, Түпүттин ойгорчылары жылдардын бирузин рабчжун деп адайла, өйди оноң бери кемжип баштаган. Бу жыл бистин эмди тузаланып турган григорианский календаристин 1027 жылына келижет. Ондый эп-сүме ол тушта солун эмес болгон. Гректөр оноң чик жок озо өйди баштапкы олимпиададан, арабтар десе Магометтин Меккадан Мединага качкан жылына бери кемжип баштаган. Бистин ороондо тузаланып турган григорианский календарь озо баштап христиан церковьло колбулу болгон. Бу календарьда жылдар Иисус Христос кудайдын «чычкан» жылына бери тоололып келген.

Рабчжунды монголдор база тузаланганын аяруга алзабыс, алтайлар да оны билген болгодый.

Алтай календарь жебрен культурабыстын ас эмес учурлу келтейи. Оны билгенис калыгыстын культуразынын өскө келтейлерин ондоорго жомөлтөзүн жетирер.

АШ-ТУС

Сбстөри *Вл. Качканаковтын*

Күүзи *А. Тозыяковтын*

Же - сген Өй, өңгө а - ла Ка - чан - ынг
 Ма - чан - га Эл - ңон - до Чы - ту - зыс
 Жа, ян ба - ып - лу бол - гон. Э - не -
 лер ус ко - лы Ба - ла - теп бы - жыр - ган
 Ам - тан - ду ма - лашты са - лы - гар стол - го.
 Ам - тан // гар - стол - го. Ну -

Жебрен өйдөң ала
 Качанның качанга
 Эл-ңондо аш-тузыс
 Жаан байлу болгон.
 Энелер ус колы
 Белетеп быжырган
 Амтанду калашты
 Салыгар столго.

Кулунду чөлинин
 Куйунду салкынын
 Аш-тузыс ыраактан
 Биске жетирет.
 Телкемдү төрөлдинг
 Жалакай тыныжы
 Алтайыс жеринде
 Ол жарт билдирет.

Аш-тузыс бар өйдө
 Арка-сын да жеңил.
 Кожоңгыс та жаңы
 Ийде алынат.
 Аргалу болгоныс —
 Ол бистин жаан жеңү.
 Ичкери өдигер,
 Столыс кычырат.

Аш-тусты бис алкап,
 Жергелей туралы.
 Буудайдын сур ажы
 Чөбчөйгө толзын.
 Байрамду бу күнде
 Бир үнле айдалы:
 — Жүрүмис аш-тусту,
 Амырлык болзын!

БАЖАЛЫКТАР

ПРОЗА

Ж. Каичин. «Кыстарыгар балулу дедигер бе, блар?»	3
В. Тоенов. Анчы Куйруктын жүрүминен	9
В. Канарин. Тушташ	20

ЖАҢЫ ҮЛГЕРЛЕР

Б. Укачин. Очогымнын оды ла орчылангын жолдору айткан үлгерлер	24
Э. Тоюшев. Крейсер «Аврора»	27

ЖИИТТЕРДИҢ ҮНИ

Б. Ередеев. Төртжолдыктар	29
Г. Шидыев. Санаамда «Кыш Кар Тун». «Жүрүм бар деп күүк здет»	30
М. Кебезекова. Кышкы эгирде	31

КИЧИНЕК НАҢЫЛАРЫСКА

Т. Шинжин. Жарганат ла чыккан Кижиле Айу	32
И. Сабашкин. Анчы ийттер	37
Ж. Кыдыев. Эски Букварь ла жаңы Бичик Кок кайырчактын ичинде куучындар	40

КӨЧҮРИШТЕР

М. Карим. Узак-узак бала туш Т. Торбоков көчүргөн	43
В. Астафьев. Бичимел. Тоңмок. Талай ары жанынан үн. Кажы ла кижинин ачузы. Шак ол ло. Комаров. Тура. Кандый ичкей таң. Канла жуулган бчигеш. Б. Коргин көчүргөн	53
Лопе де Вега. Сүмелү кыстың сүүжи. П. Самык көчүргөн	68
В. Ащеулов. Мен — койчынын айылчызы. Эң артыгы. Т. Шинжин көчүргөн	79

БЕШЖЫЛДЫКТЫҢ ОЗОЧЫЛДАРЫ

А. Чамаев. Уч кайралдыг ээзи	82
К. Бидинов. Төрөл журтым, өскөн жерим	86

УЛУ ЖЕНҮНИҢ 40 ЖЫЛДЫГЫНА УЧУРЛАЙ

Е. Медведев. Суворовтын орденинин кавалери	
С. Куртов көчүргөн	88
Л. Суртаев. Туулу Алтай жериинде. В. Качканаков көчүргөн	101
Г. Калкин. Баштапкы жуулар	104

СТАТЬЯЛАР

В Эдоков Кеендиктин јуругы Т Шинжин көчүргөн	107
Г. Самаев. Кизи-кийик жыл бар ба?	115
Аш-тус (кожон)	118

ЗВЕЗДА ГОЛУБАЯ

ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ СБОРНИК

На алтайском языке

Редактор Б Телесов

Ответственный за выпуск З Шинжинна Худ редактор
В Ортоулова Тех редактор М Шелепова Кор-
ректор Г Елемова.

Сдано в набор 24 04 84 Подписано в печать 12 06 84.
АН 11267 Формат 70×84 1/16. Бум. тип № 3. Гарнитура
школьная. Печать высокая Усл. п л 8.17. Уч-изд л. 7.36.
Тираж 1600 экз. Заказ 1526. Цена 50 коп.

Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного изда-
тельства, 659 700, г. Горно-Алтайск, ул. Горно-Алтайская,
36. Горно-Алтайская типография, пр. Коммунистический, 27.

Б. Ередеев. Кайыр туулар.

